

UIT DE VERENIGING

Het grote nieuws is natuurlijk de onderscheiding voor oud-penningmeester Marinus Endendijk. Nadat hij bij zijn aftreden door de ledenvergadering tot erelid werd benoemd, is de ridderorde een kroon op zijn werk voor de vereniging. Het voorstel van *Ampt Epe*, ondersteund door de wijkvereniging Burgerenk en het KWF Wilhelminafonds voor de Nederlandse Kankerbestrijding, vond bij Hare Majesteit gehoor. Op 29 april was het daarom feest in Epe!

Tijdens de ledenvergadering in april namen we niet alleen afscheid van Marinus, ook Wim van 't Einde trad af. Hij heeft veel voor de vereniging gedaan, zoals PR, de website en redactiewerk. Net als Marinus kreeg ook hij een afscheidscadeau en bloemen aangeboden van de dankbare vereniging. Gelukkig zijn er opvolgers gevonden in de personen van Ruud Labberton als webmaster, terwijl Barry Bosch de taak van Marinus overneemt.

Na de pauze genoten velen van de dialezing van de heer W. Vlaanderen die humorvol verhaalde over begrafenisrituelen.

Op eigen verzoek heeft de heer F. Bomhof zijn bestuursfunctie neergelegd. Wij bedanken hem voor zijn inzet voor de vereniging.

Goed nieuws komt er uit Vaassen, waar het museum 'Vaassen Historie' werd geopend. Naast een vaste collectie toont het een wisselende tentoonstelling, met als eerste onderwerp de industrie, oorlog en bevrijding. U kunt het museum, gevestigd boven de C1000 aan de Dorpsstraat, elke zaterdag van 11 tot 16 uur bezoeken. Wij wensen het nieuwe museum veel succes en bezoekers toe!

De projectgroep Cultuurhistorie heeft ondertussen haar werk afgesloten. De resultaten, samengevat in een nota met bijlagen, zullen aan de gemeenteraad worden gepresenteerd en, in welke vorm dan ook, voor een breed publiek beschikbaar komen.

Zoals u wellicht weet, wordt er een project 'Wisselse Poort' uitgevoerd. Men wil onder andere een vernat gebied bewerkstelligen, maar pas nu wordt duidelijk dat dit betekent dat de in de zeventiende eeuw gegraven sprengen worden gedempt, terwijl in de (concept-) cultuurhistorische visie deze als historische pareltjes worden beschouwd. Vernatting kan ook door alleen sloten te dempen, want die werden pas gegraven eind negentiende eeuw. Via het Erfgoedplatform protesteert ook Ampt Epe tegen de plannen van het Waterschap Veluwe.

OPROEP

IN VERBAND MET DIGITALISERING OUDE NUMMERS

De Gelderlandbibliotheek wil graag alle historische tijdschriften digitaliseren. In de toekomst kunt u die raadplegen op hun website. Ook *Ampt Epe* is verzocht hier toestemming voor te geven. In principe wil het bestuur dit toestaan voor nummers ouder dan vijf jaar. We willen echter het auteursrecht niet schenden.

Daarom verzoeken wij een ieder die bezwaar heeft dat zijn/haar artikel(en) in *Ampt Epe* in digitale vorm beschikbaar komt/komen, dit vóór 1 september 2009 mee te delen aan ons bestuurslid Aline van Dam (alivan-dam@upcmail.nl). Het artikel wordt dan 'wit gemaakt' en zal niet op de website te zien zijn. Op zich zou dit jammer zijn; immers het digitaal maken van oude nummers biedt een enorme mogelijkheid thuis historisch materiaal te lezen en onderzoek te doen. Mocht u niet reageren, nemen wij aan dat u geen bezwaar heeft.

Tot slot: we heten alle nieuwe leden van harte welkom. Dankzij u hebben we nu 630 leden.

Iets te melden voor deze rubriek? Mail naar: voorzitter@ampt-epe.nl.

AGENDA TWEEDE HALFJAAR 2009

Dinsdag 13 oktober: filmavond in Emst

De heer B. v.d. Veen van de Stichting Oud-Epe in Beeld zal een filmimpressie verzorgen, bestaande uit een compilatie van oud filmmateriaal van Epe, Emst, Vaassen en Oene. Deze avond wordt gehouden in cultureel centrum De Hezenbrink in Emst en begint om 20.00 uur. De zaal is open om 19.30 uur. De toegang is gratis.

Zaterdag 31 oktober: najaarsexcursie in Oene

De excursiewandeling voert ons in Oene onder andere langs de volgende interessante objecten: de archeologische opgravingen, het Klooster, de boerderij aan de Zuidweg met aansluitend een bezoek aan de korenmolen Werklust aan de Houtweg, waarbij een en ander zal worden verteld over de geschiedenis en de werking van de molen.

Voorafgaand aan deze excursie zal in café-restaurant Post een inleiding worden gegeven door de heer Wispelwey, stadsarcheoloog van Apeldoorn. Hij begeleidt ons ook tijdens de wandeling door Oene. Aanvang 13.30 uur. De excursie zal tot circa 16.00 uur duren en ook worden afgesloten in café-restaurant Post. Deelname aan de excursie is gratis.

DIRK VAN PIEKEREN (2)

Avonturier, vrijbouter of 'gewoon' op het slechte pad?

Lammert van Pijkeren

In de eerste aflevering over het veelbewogen leven van Dirk van Piekeren ging het met name over zijn tijd in het Oost-Indische Leger, later bekend als het KNIL. Na zo'n 18 jaar keert Dirk als 'gepensioneerd militair' naar Nederland terug.

Op 34-jarige leeftijd, op 28 juli 1862, gaat Dirk in Harderwijk wonen. De stad die hij kent uit de tijd van zijn militaire opleiding bij het Koloniaal Werfdepot. In het Bevolkingsregister van Harderwijk staat bij zijn inschrijving dat zijn vorige woonplaats O.I. (Oost-Indië) was. Rond het Koloniale Werfdepot zaten destijds veel café- en logementhouders, prostituees, muzikanten, koloniale wervers en kermisklanten. De bordelen in Harderwijk hadden de meest luis-terrijke namen, zoals *'De Ree van Batavia'* en *'De Duitsche Keizer'*. Deze wilden allemaal een graantje meepikken van de tijdelijke welstand van de kolonialen. Harderwijk kreeg door de ruige taferelen die er zich regelmatig afspeelden de schandnaam *'het gootgat of riool van Europa'*. Een echte gruwel voor de overwegend streng christelijke bevolking van Harderwijk.

Dirk gaat in Harderwijk wonen in de Israëlietenstraat op nr. 20, wijk 4. Dit was een logement (doorgangshuis) bij overigens nette mensen. De hoofdbewoner was Gijsbertus Barend Kok, een metselaar. Overdag mocht men doorgaans niet in het logement verblijven. Veel tijd werd dan in ledigheid doorgebracht in het park met, waarschijnlijk, de nodige drank. Dit is blijkbaar van alle tijden! De onrust zal Dirk wel weer parten hebben gespeeld, want hij is al heel snel van Harderwijk verhuisd naar Doesburg. Want hij komt 'van Doesburg' als hij op 11 januari 1865 wordt ingeschreven in Rheden.

Op 7 juni 1865 wordt er hier door brigadier Camp een proces-verbaal tegen Dirk opgemaakt met betrekking tot *'opligterij ten nadeele van B. Giessens'*. Dit doet Dirk blijkbaar samen met ene Feltz. Want brigadier Camp schrijft in zijn proces-verbaal dat *'Feltz en van Piekeren niet vreemd zijn van diefstallen aan aard-appelen deze winter gepleegd te Drempt ten nadeele van Hoogvink en Smit'*. Dirk woont op dat moment in bij Feltz, *'zijn broeder in het kwaad'*.

Op 29 juni 1865 vestigt hij zich weer in *'Doesborgh'*, in de Meipoort B101. Hier, in Doesburg, werd op 3 mei 1866 opnieuw een proces-verbaal tegen hem opgemaakt. Ditmaal wegens *'diefstal van visch'*. De rechtszaak die hierop volgt was in juni 1866, in zijn 38e levensjaar. Dirk had toen het beroep van 'visscher' en werkte voor Franciscus Wilhelmus Weijde, ook een visser uit Doesburg. Dirk bracht regelmatig een mand met vis voor Weijde naar het station *'aan den Rijnspoorweg te Zevenaar vanwaer die visch verder naar Duitsland werd geëxpedi-eerd'*. Hij kreeg hier iedere keer een loon van 50 centen voor. De laatste keer, op 27 maart, had Dirk de halve mand met vis al verkocht in Zevenaar, voordat

hij hem aan het station zou afleveren. De mand werd door Schäffer, beambte van het station, geweigerd, omdat Dirk te laat aan het station kwam en de mand half leeg was. Dirk gaf toen, voor de ontbrekende vis, een schuldbekentenis af van 7 gulden en 21 cent en beloofde te betalen. Maar het kwam er niet van. Voordat de rechtszaak tegen Dirk zou beginnen, had de Officier van Justitie De Ranitz te Zutphen het verzoek aan 'de Heer Burgemeester van Doesburg' om '*den visscher Franciscus Wilhelmus Weijde te willen hooren bepaaldelijk*:'

- a. *of van Piekeren ook nog gedurende de maanden Januarij, Februarij en Maart van dit jaar met hem uit visschen is geweest;*
- b. *zoo ja: of dit dan geschiedde voor gemeenschappelijke rekening of alleen voor Weijde;*
- c. *of van Piekeren ook betaald werd voor dat meegaan op de vischvangst;*
- d. *of van Piekeren regt had om een gedeelte van de gezamenlijk gevangen visch ten eigen bate te verkopen;*
- e. *of de schuldbekentenis ad f 7,21 was voor den gehelen voorraad visch die van Piekeren den 27en Maart medegekrege en verkocht had, en:*
- f. *of Weijde ook nog eene schuldbekentenis heeft gevorderd van dezen verkochten visch en van Piekeren die heeft geweigerd.'*

Bij de rechtszaak die volgde op 27 juni 1866, traden enkele getuigen op die vis van Dirk hadden gekocht. Zoals o.a. Francisca Madelein Wijers. Zij had al eens een snoek van hem gekocht voor f 1,50 en één '*voor 23 of 24 stuivers*'. Ook Antonia Maria Bodde had al eens een snoek van hem gekocht voor 60 centen. Dirk had de snoek verkocht '*in het hof aan Berlijn te Zevenaar*'.

Zo werd in hetzelfde proces ook duidelijk dat Dirk in mei een paar keer, bij ene Giesen, jenever op naam van zijn baas Weijde had gehaald. '*Deze zou wel betalen*' had Dirk gezegd. Het ging om een bedrag van 2 gulden en 56 cent. Giesen vond op het laatst '*deze zaak toch niet zuiver*' en sprak erover met Weijde, maar Weijde wist nergens van. De uitspraak van deze zaak was ook op 27 juni 1866. Dirk werd veroordeeld voor '*misbruik van vertrouwen en oplichting*'. De gevangenisstraf was zes maanden cel en ging in op 16 juli 1866. Hij brengt deze straf door in het Huis van Arrest te Zutphen.

Op 24 januari 1867 komt Dirk vrij. Hij vestigt zich opnieuw in Doesburg, ditmaal gaat hij wonen in de Meipoort D.

De derde rechtszaak was op woensdag 13 november 1867. Het proces-verbaal hiervan is opgemaakt op 25 oktober 1867 door de brigadier der rijksveldwacht Crap en de rijksveldwachter Kroon. Volgens dit proces-verbaal staat Dirk als '*zeer ongunstig bekend*'.

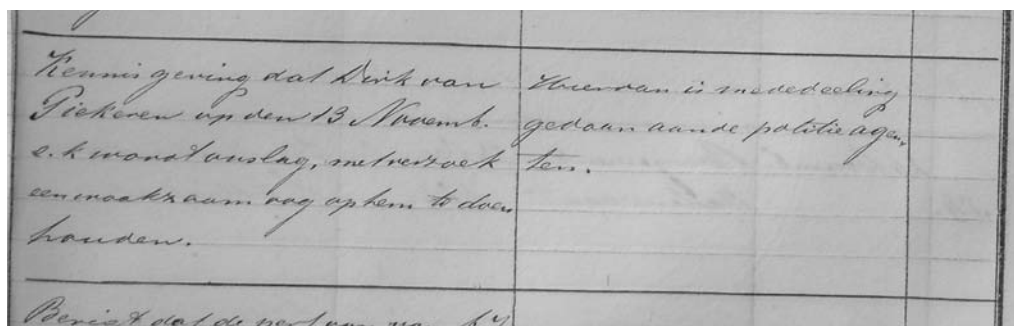
Het bevel tot aanhouding dateert van 26 oktober 1867. Dirk was toen bij Theodora van der Boom en Jan Derksen in de kost. De getuigenverklaring van Theodora van der Boom: '*De beklagde was ongeveer 14 dagen bij ons in de kost toen ik op den 24 October bemerkte dat er twee beddelakens van zijn bed waren weggenomen, beklagde had zich vroeger goed gedragen naar ik vernomen had, maar in den tijd dat hij bij ons is geweest was hij nogal eens dronken, ik ben toen later nog twee hemden kwijt geraakt*'.

Dirk had het beddengoed nog diezelfde dag te koop aangeboden aan Isaac Liefman de Wolf, koopman in Doesburg. Want deze legt een verklaring af dat hem op 24 oktober door beklagde twee lakens en een deken te koop waren aangeboden en dat hij deze van hem gekocht had.

Ook de uitdrager Christianus van der Hoek uit Doesburg legde een verklaring af dat Dirk op 23 oktober bij hem gekomen was *'met een manshemd dat erg vuil was'*, maar wat hij dan uiteindelijk toch van Dirk gekocht had voor 45 centen. Toen Dirk 's avonds weer bij hem kwam met een vrouwenhemd en een paar kousen, heeft hij de koop geweigerd. De reden was: *'daar hij wist dat beklagde niet getrouwd was'* en *'erg beschonken was'*. Ook vertrouwde hij *'de zaak niet heel veel'*.

Later zou Dirk ook verklaren dat hij nogal verslaafd was aan drank en daarom geld nodig had. In deze zaak luidde het vonnis *'eenvoudige diefstal'*. De straf werd deze keer één jaar gevangenis cellulair (eenzame opsluiting). Dirk zit tot 27 november 1867 in Zutphen, daarna is hij overgebracht naar de gevangenis in Arnhem. Gegevens van deze Arnhemse periode ontbreken vanwege het feit dat door oorlogshandelingen in 1944 veel archivalia verloren zijn gegaan.

Op 13 november 1868 kreeg Dirk *'na expiratie van straf'* ontslag uit de gevangenis te Arnhem. In het bericht dat, wegens zijn vrijlating, aan de Burgemeester van Doesburg werd gericht, stond het verzoek *'een waakzaam oog te doen houden'* op onze Dirk. De burgemeester van Doesburg schrijft hierbij in zijn brievenboek: *'Hiervan is mededeeling gedaan aan de politie agenten.'*

'Een waakzaam oog'

Dirk heeft zich na zijn ontslag uit de gevangenis, op 14 november 1868, opnieuw gevestigd te Doesburg. Nu aan de Meipoort B102.

De vierde zaak vond plaats in augustus 1871. Dirk was op dat moment, *'tegen genot van 40 centen loon daags ca. 7 á 8 weken'* in dagdienst als knecht bij de koopman Isaak Liefman de Wolf. Op 2 augustus miste deze uit een kamertje van zijn woning een bosje paardenhaar. Dirk had dit *'arglistig weggenomen en zich toeëigend'* en verkocht op 2 augustus aan Isaak Oppenheimer, koopman, voor 65 centen.

Op 4 augustus was het proces-verbaal met betrekking tot diefstal van de bos paardenhaar opgemaakt. De uitspraak van het vonnis op 23 augustus was op

dezelfde dag als de rechtszaak, ditmaal heette het *'diefstal in dienstbaarheid'*. Dirk kreeg nu een gevangenisstraf van twee maanden cellulair, in de strafgevangenis van Zutphen door te brengen. Hij moest ook de kosten van de procedure betalen, ad f 5,19. Het beroep van Dirk werd hier als *'gepensioneerd militair en dagloner'* omschreven.

Op 23 september 1871 vraagt Dirk om uitstel van zijn straf. Als reden geeft hij op dat hij *'thans werkzaam is aan werkzaamheden welke tegen de 1e november a.s. voor hem geëindigd zijn en daardoor in de gelegenheid is eenige gelden voor den toekomstige winter te verzamelen.'* Het uitstel tot 1 november wordt hem verleend door de Officier van Justitie te Zutphen.

Op 9 oktober 1871 gaat toch zijn straf in. De burgemeester van Doesburg twijfelde aan de waarheid van het verhaal van Dirk. De burgemeester schrijft: *'Aanvankelijk heb ik gemeend dat zij waarheid behelsden. Aangezien echter meergenoemd persoon thans zonder huisvesting of middel van bestaan is, heb ik gemeend hem thans te uwer beschikking te moeten stellen tot het ondergaan zijner straf.'*

Op 8 december 1871 eindigt de straf van Dirk.

Dirk verbleef nu, van 8 februari tot 8 april 1872, te Hummelo. Hij heeft zich hier echter niet officieel laten inschrijven. Op 8 april staat hij opnieuw in Doesburg ingeschreven, nu in de Coepoortstraat C68.

Geloof het of niet: op 4 mei 1872 was er weer een bevel tot aanhouding van Dirk. In de vijfde rechtszaak, op 15 mei 1872, werd onze Dirk voor landloperij veroordeeld tot 6 maanden gevangenisstraf en krijgt ditmaal ook *'opzending'* naar de Rijkswerkinrichting Ommerschans. Dit was een inrichting tussen Ommen en Balkbrug waar destijds vooral landlopers en bedelaars werden ondergebracht. Het werd ook wel eens een bedelaarsgesticht genoemd. Het was vergelijkbaar met het bekendere Veenhuizen in Drenthe.

Bij ondervraging zei Dirk *'dat hij werk zocht, wel pensioen had doch niet voor July pensioen ontving.'* Dirk is op 31 mei 1872 van Zutphen overgebracht naar de gevangenis te Arnhem en komt drie maanden eerder, op 13 augustus, vrij. Hij heeft echter ditmaal om de een of andere reden niet in Ommerschans gezeten.

Met deze zaak zijn we er nog niet. Dirk was amper vrij of er was op 7 oktober 1872 weer een bevel tot aanhouding. Op 23 oktober 1872 was er opnieuw een rechtszaak bij de *'Arrondissements Regtbank'* te Zutphen. Weer voor landloperij. Uitspraak van het vonnis was op 30 oktober 1872 om 10 uur 's ochtends. Hij kreeg ditmaal drie maanden eenzame opsluiting en ook *'opzending'* naar Ommerschans. Dirk geeft tijdens deze rechtszaak ook aan dat hij op 13 augustus jl. pas was ontslagen.

Dirk is deze keer vanuit Zutphen naar de Strafgedangenis te Almelo overgebracht om daar zijn gevangenisstraf verder uit te zitten. Hij is daar ingeschreven op 15 november 1872 onder nummer 433. Bij het inboeken in Almelo wordt er, zoals gewoonlijk, weer een signalementbeschrijving van hem gedaan. Dirk spreekt als *'gewone taal'* Nederduitsch, zijn lengte is 1,690 meter. Blijkbaar draagt hij hier een baard, want deze wordt, evenals zijn haar en

wenkbrauwen, als rossig omschreven. De straf wordt hier 'eenzame opsluiting van 3 maanden en overbrenging naar een bedelaarsgesticht.' Op 29 januari 1873 is Dirk, na een nacht verblijf als passant in het Huis van Bewaring te Zwolle, overgebracht naar Ommerschans, waar hij tot 2 september van dat jaar verblijft.

NAMEN.	Dagtekening van geboorte of doop.	Gemeente waar geboren of gedoopt.	Godsdienstige gezindte.	Gemeente van waar opgenomen.
Koppe	22 Juli	Dordrecht	Reform.	Landward
Johanna	1815		Reform.	
Nosfelman	22 februari	Leiden	Reform.	Amsterdam
Jacobus	1812		Reform.	
van Piekeren	29 April	Utrecht	Reform.	Amsterdam
Dirk	1828			
van der Horst	21 April	Wassenaar	Reform.	Amsterdam
Engela Jansz	1831			

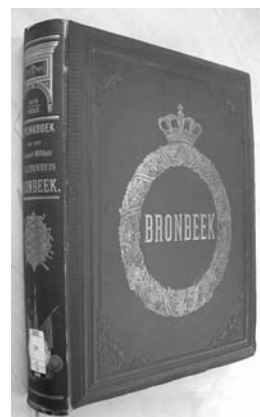
De inschrijving in Ommerschans op 29 januari 1873

Op het ontslag vanuit Ommerschans staat dat Dirk op 2 september 1873 vertrokken is naar Bronbeek (het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek te Arnhem). Hij is hier inderdaad aangekomen en wordt op 3 september 1873 in de inwonersregistratie ingeschreven onder nummer 815, met de rang van soldaat. Dirk is echter maar kort op Bronbeek geweest. Op 18 februari 1874 is hij hier alweer ontslagen. Of dit wegens een 'akkefietje' is, vermelden de bronnen niet, maar waarschijnlijk is het wel.

813	Wiegers	Jan	"	"	"	"
814	Boskard	Pierre	"	19	"	8 Sept. 73 "
815	van Piekeren	Dirk	"	3 Sept.	"	18 Febr. 74 o.
818	Vermeer	Gijsbert	"	17 Oct.	"	24 " " ov.
820	van de Leur	Gijsbertus	"	23	"	2 Julij " o.v. o.
821	de Kruijff	Hendrik	"	26	"	"

Vermelding van Dirk als bewoner van Bronbeek. Uit het 'Gedenkboek van het Koloniaal-Militair-Invalidenhuis Bronbeek' (J.C.J. Smits, Arnhem, 1881).

In het 'Register van opgenomen invaliden', onder nummer 857, wordt bij zijn ontslag vermeld 'miss:'. Waarschijnlijk de reden van zijn ontslag (misstand?). In 1859 is het landgoed Bronbeek aan de Velperweg te Arnhem geschonken door Koning Willem III, met de bedoeling het in te richten als koloniaal militair invalidenhuis. De over het algemeen goede verzorging voor

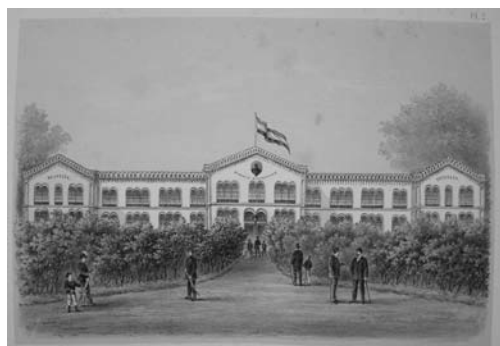
Gedenkboek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek

Nummer	Naam	Opname	Ontslag
135	Emmerik	11 August 1873	12 Jan 1874
136	Grootertus	23 August 1873	3 July 1874
137	Dirk	3 September 1873	18 Oct 74
138	Napoleon	3 October 1873	3 October 1873

Register van opgenomen invaliden op Bronbeek, 3 september 1873

die tijd, de binding met het KNIL en de koloniale sfeer zullen Dirk misschien tot Bronbeek aangetrokken hebben. Goede ontbijten: brood, boter, koffie met melk en een goede middagmaaltijd met soep, vlees of vis met aardappelen en groente of rijst met kerrie en ze kregen hier een glas bier bij. De avondmaaltijd bestond uit brood, boter, koffie/thee.

Het verblijf was, zoals eerder genoemd, echter maar van korte duur. De militaire regels en tucht die ook hier van kracht waren, kunnen hem misschien ook wel benauwd hebben. Bronbeek was tenslotte ook een militair onderdeel. Het

Het Koloniaal Militair Invalidenhuis Bronbeek en de slaapzaal, ca. 1880

zou ook zo maar kunnen dat drankmisbruik of gesjoemel met de toelatingseisen een reden was dat Dirk weer vrij vlot ontslagen werd.

Om in Bronbeek opgenomen te kunnen worden, waren er (hoofd)voorwaarden gesteld, zoals: 'men moest verwond/verminkt zijn in de strijd door of vanwege dienstactiviteiten'. Gegageerden moesten minimaal 40 dienstjaren hebben (tropenjaren tellen als dubbele jaren) en men moest minstens 55 jaar of ouder zijn. Of als men jonger was dan 55 jaar, dan moest blijken dat men door

De manschappeneetzaal rond 1870 in Bronbeek

'ziels- of ligchaamsgebreken' niet in staat was in eigen levensonderhoud te voorzien.

Dirk was bij opname op Bronbeek 45 jaar. Zijn naam wordt o.a. vermeld in het 'Register van opgenomen invaliden'. Of hij invalide was, is echter niet bekend. Waarschijnlijk was dit niet het geval, gezien de signalementvermeldingen bij het inschrijven in de diverse gevangenissen waar hij heeft gezeten. Hier wordt nergens melding gemaakt van enig lichamelijk gebrek. Daarbij had hij ook nog geen 40 dienstjaren.

© L. van Pijkeren, 2009

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Van de straffen.

Art. 36. De straffen zijn:

- 1°. het gewoon arrest in het gebouw hoogstens gedurende veertien dagen;
- 2°. het arrest in eene strafkamer hoogstens gedurende acht dagen;
- 3°. verwijdering uit het gesticht.

Koninklijk besluit van 10 December 1880, N°. 29.

Art. 37. De straffen worden opgelegd door den kommandant, met inachtneming van het bepaalde bij artikel 38 en 39.

De kapitein-adjutant kan evenwel het gewoon arrest, hoogstens voor den tijd van vier dagen opleggen.

De kommandant geeft aan den Minister van Koloniën telkens onverwijld kennis van de door hem bevolen verwijdering van een verpleegde, en dat wel onder omstandige mededeeling van de redenen die hem tot toepassing der straf deden besluiten.

Art. 38. Die zich schuldig maakt aan het misbruik maken van sterken drank, aan wederspannigheid, aan het stichten van wanorde en het bezigen van onbetamelijke uitdrukkingen wordt aanvankelijk gestraft met gewoon arrest, bij herhaling met strafkamer en bij voortgaande herhaling met verwijdering uit het gesticht.

Art. 39. In bijzondere gevallen kan verwijdering uit het gesticht worden bevolen, zonder dat de oplegging van mindere straffen is voorafgegaan.

Art. 40. Die naar aanleiding der in de art. 38 of 39 voorkomende bepalingen uit het gesticht verwijderd is, wordt daarin niet meer opgenomen.

Art. 41. De kapitein-adjutant houdt in een afzonderlijk register aanteekening van alle opgelegde straffen.

De straffen op Bronbeek

BELASTINGINNING IN DE REPUBLIEK

THEORIE EN DE PRAKTIJK IN HET AMBT EPE (3)

Evert de Jonge

Hieronder wordt voortgeborduurd op het artikel in het aprilnummer van *Ampt Epe* over diverse accijnzen en belastingen. In ons septembernummer hopen we nader in te gaan op het pachtersoproer van 1748 en de patriottentijd.

Geschillen over de belasting(inning)

Belastinggeschillen zijn van alle tijd. Al zijn ze divers. Bijvoorbeeld over de hoogte van de aanslag kun je twisten, maar niet altijd met succes. Je kunt daarbij in je eentje verhaal proberen te halen, of als groep. Dat laatste gebeurde in 1621, onmiddellijk nadat het Bestand (1609-1621) in de oorlog tussen de Republiek en Spanje was geëindigd en de belasting werd verhoogd. Te hoog in de ogen van de inwoners. Reden voor de ambtsjonkers en schouten van Apeldoorn, Epe, Heerde en Voorst een verzoek in te dienen bij de staten. Men wilde overleg. De staten reageerden wrevelig. Zij vonden het maar wat vreemd dat een resolutie van hen door 'particulieren' op ongeoorloofde bijeenkomsten in twijfel werd getrokken. Zulke vergaderingen gaven een slecht voorbeeld en bovendien tastte het hun autoriteit aan. Hun antwoord was een hooghartige weigering. Daarmee leek de kous af, maar enkele weken later liet de magistraat van Arnhem de staten weten de zaak in hun raadsvergadering te hebben besproken. Zij hielden de actie van de jonkers en schouten voor een *'zeer kwalijk exempel en vrezen voor schadelijke consequenten niet alleen ter regarde van de hoogheid en autoriteit van het Land en het Kwartier, maar ook ten aanzien van het recht der stad Arnhem inzake het verschrijven des kwartiers lidmaten.'* Zij adviseerden de staten het Hof van Justitie in te schakelen om de zaak te beoordelen. Het gewicht van het advies van de hoofdstedelijke regenten woog zwaar, waarna de Momber (officier van Justitie) erbij werd gehaald. Dit ging als een lopend vuurtje over de Veluwe.

Een week later (27-6-1621) vervoegden zeven jonkers en de schouten van Epe en Heerde zich persoonlijk in Arnhem om zich te verontschuldigen voor hun verzoek. Zij verklaarden dat het niet de bedoeling was de autoriteit van de staten te ondermijnen en vroegen of de zaak kon worden ingetrokken, zeker nu de Momber hen voor het Hof daagde. De gewestelijke bestuurders schonken genade voor recht, waarna de heren opgelucht huiswaarts trokken. Het goedbedoelde verzoek had geen succes gehad en was bijna in een persoonlijk drama geëindigd. De afhandeling van de kwestie viel echter niet in goede aarde bij de inwoners van het ambt Epe. Dat wist ook jonker Marten van Isendoorn à Blois, die om het innen mogelijk te maken, nieuwe zettters (taxateurs van de grondwaarde) moest aanstellen. Hij vreesde dat het tot geweld kon komen en vroeg om hulp van de staten. Deze gingen erop in en zonden soldaten om de orde te handhaven. De inning verliep hierdoor zonder problemen. Ondanks hun mislukte poging om als lager bestuurscollege belasting-

verlaging gedaan te krijgen, nam de adellijke macht op de Veluwe in korte tijd snel toe. Dit blijkt onder andere uit het feit dat zowel in 1624 als in 1629 de jonkers nu wel met succes belastingverlaging voor de bevolking vroegen - vanwege Spaanse invallen met alle gevolgen van dien - en verkregen. Tevens verwierven de adellijken het ontvangerschap, tot dan toe een taak van de schout. De taak van ontvanger hield in dat de waarde van het onroerend goed kon worden gemanipuleerd, terwijl uit de opbrengst allerlei lokale kosten werden betaald, waardoor patronage mogelijk werd. Het was dus een machtsmiddel. Zeker in het ambt Epe verliep de vervanging van de schouten door jonkers niet zonder slag of stoot.

In januari 1633 kreeg jonker Elbert van Isendoorn à Blois tot de Cannenburch toestemming van de staten om het ontvangerschap in Epe over te nemen. In februari 1633 al gaf hij te kennen dat de jonkers Robbert van Arnhem, heer tot Rosendaal, en Riquin van Essen, dijkgraaf van Veluwe, bereid waren als borg op te treden. Niets leek Van Isendoorn in de weg te staan. Nog geen maand later al moest hij aankloppen bij de staten, want, zo deelde hij de heren mee, schout Gerrit ten Holthe verhinderde dat hij zijn taak kon uitvoeren. De staten grepen onmiddellijk in en droegen de geërfden en ingezetenen van het ambt Epe op om aan niemand anders dan jonker Elbert schatting af te dragen. Ten Holthe op zijn beurt ging tot de tegenaanval over. Hij liet de staten weten dat hij nog aardig wat grondbelasting te vorderen had van de heren van de Cannenburch. Een heuse belastingrel. De staten moesten ingrijpen om de rel de kop in te drukken. Ze besloten weliswaar dat de schout executie mocht plegen op de goederen van Van Isendoorn, maar pas nadat de kemphanen tegelijk in Arnhem verschenen om elkaar aan te horen. Mocht Elbert dat weigeren, kon de executie doorgaan, zo besloten zij. Deze typisch Nederlandse aanpak had succes, want daarna was de lucht geklaard. De heren begroeven de strijd-bijl en zouden nog lang zaken met elkaar doen. In 1634 bevestigden de staten echter nog wel even fijntjes dat alleen ambtsjonkers het ontvangerschap mochten uitoefenen. Daarmee was het pleit over de ambtskas beslecht in het voordeel van de adel.

Bijna twintig jaar later was er weer een persoonlijk geschil. Het handelde nu tussen de schout van Epe, Gerrit ten Holthe, en de door de ambtsjonkers aangestelde substituut-ontvanger Arien van Isendoorn ¹⁾, met als onderwerp de ontvangst van de 50e penning. Ook dit was een taak van de schout, maar ook die werd overgeheveld naar de ontvanger. Nu ging het de schout niet om het innen, maar om de voordeeltjes. Hij wenddezich tot de staten en vroeg of er voor hem geen uitzondering kon worden gemaakt. De staten wezen zijn verzoek af en benadrukten dat de (substituut-)ontvanger zowel de grondbelasting als de 50e penning moest innen. Toch kwamen zij hem enigszins tegemoet, want naast de verdiensten van de 50e penning had Ten Holthe ook al het zogenaamde *'trekken van garven en hamels'* - een soort tiendrecht dat de Veluwse schouten zich hadden toegeëigend - verloren. De Arnhemse heren stelden de ambtsjonkers voor om de schout te compenseren. Gelukkig was de verhouding tussen schout en ambtsjonkers ondertussen van dien aard dat - net als elders - compensatie werd geboden, al was de gang van de functionaris naar

het college van ambtsjonkers een vernedering en prestigeverlies.²⁾ Het merkwaardigste geschil deed zich echter voor in 1672. Enkele inwoners van het ambt Epe beklagden zich over het slechte betaalgedrag van hun mede-inwoners. Hierdoor zag substituut-ontvanger Van Isendoorn geen kans voldoende te innen. De staten vroegen hem om opheldering. De man verklaarde dat de schout van Epe afwezig was en hij zich niet graag '*in het hol van de leeuw waagde*'. De staten zagen zich gedwongen in te grijpen en gaven de onderschouten het bevel de ontvanger bij te staan. En om druk op de ketel te zetten, vertelden zij Van Isendoorn dat hij op de '*zwarte lijst*' was beland en rijp voor executie.³⁾ Voor de ontvanger zal het nauwelijks een troost zijn geweest dat ook zijn collegae in Barneveld, Putten en Voorst deze twijfelachtige eer genoten. De achtergrond van de actie van de inwoners is wellicht vreemd in onze ogen; alsof iemand in de straat zich er druk over maakt of u uw belasting wel op tijd betaalt! Het maakt één ding duidelijk en dat is dat de toenmalige inwoners veel van elkaar wisten. We kunnen ons ook de vraag stellen of de klagers soms meer burgerzin hadden dan hun mededorpsgenoten.

De volgende strubbelingen over belastingen speelden zich af in de periode van de roerige (Gelderse) plooiërijen (1702-1711), een tijdvak waarin vooral in de steden oude machthebbers te maken kregen met hen die altijd gepasseerd werden voor functies in de stedelijke bestuursorganen. Het gevolg was een ordinaire machtsstrijd die de belastinginning voor enkele jaren lamlegde en pas na ingrijpen van Den Haag werd opgelost. De strubbelingen hadden hier en daar ook hun weerslag op het platteland, waar men zich beklagde over fraude en/of willekeur bij de belastinginning. In 1703 bepaalden de staten van Veluwe, nu gevuld met nieuwe machthebbers, dat inwoners zich rechtstreeks tot hen mochten wenden om aan de ontevredenheid tegemoet te komen. Bovendien moesten substituut-ontvangers de belastingcedullen ter inzage geven aan degenen die dat verlangden en een kopie bij het comptoir inleveren. Een goed verstaander heeft maar een half woord nodig, zo ook in het ambt Epe. In 1707 schreven diverse inwoners de staten aan over de handelswijze van de substituut-ontvanger. De man had een lijst van wanbetalers bij kerkenspraak laten afkondigen om vervolgens tot executie over te gaan. Overijld handelen vonden de klagers, immers de achterstallige belastingbetalers kregen nauwelijks de tijd te reageren. Gelukkig begrepen de staten dit en gaven de ontvanger opdracht de lijst nogmaals af te kondigen. Ter zijde merkten zij op dat alles in caroli guldens ad 20 stuivers het stuk moest worden gerekend, want dat bevorderde de inzichtelijkheid. De secretaris noteerde aan het eind van de resolutie over de kwestie dat beide partijen tevreden huiswaarts keerden.⁴⁾ Dat was niet het geval veertig jaar later.

(Wordt vervolgd)

NOTEN:

- 1) Hij behoorde tot de bastaardtak van de adellijke familie Van Isendoorn à Blois.
- 2) Voor alle voorbeelden: Gelders Archief (GldA), Ar. Staten van Veluwe (St. Veluwe), inv.nr. 50 e.v.
- 3) GldA, St. Veluwe, inv.nr. 50.
- 4) Ibidem, inv.nr. 56.

KERK EN KUNST

De ramen van de Grote Kerk te Epe (IIB, slot)

Jan van Zelle

In dit laatste artikel over de ramen van de Grote Kerk wordt ingegaan op een opvallend gebrandschilderd raam: het gedenkraam 'Het Erve De Kolk', alsmede de restauratie van de ramen in 1952 en 1995.

Het gedenkraam 'Het Erve De Kolk'

In de kerkenraadsvergadering van 2 juni 1926 herinnert de voorzitter, ds. G.D. Goedhuis, eraan dat het 150 jaar geleden is dat Jan Berends Koopman is gestorven. Met algemene stemmen wordt besloten om, behoudens goedkeuring door het classisbestuur, ter herinnering aan hem een gedenkraam te laten plaatsen in het koor der kerk, voor rekening van de diaconie. De kosten bedragen circa f 800, te verdelen over vijf jaar, zodat deze uit de gewone middelen kunnen worden bestreden. De administrateur van de diaconie deelt mee dat de diaconie dit bedrag vermoedelijk voor vijf jaar renteloos ter leen zal kunnen ontvangen. En verder wordt opgemerkt dat het jaarlijkse bezoek aan De Kolk op 7 juni zal plaatsvinden.¹⁷ Dit is een traditie die nog altijd in ere wordt gehouden.

Een maand later, op 7 juli 1926, vergadert de kerkvoogdij. De notulen van deze vergadering vermelden: *'Daar het dit jaar 150 jaar geleden is dat door J. Berends Koopman het Erve de Kolk aan de Herv. Diaconie alhier geschonken is, wenscht de Diaconie ter herinnering hieraan een gedenkraam in de kerk te plaatsen. Hiervoor is door de Diaconie f 800 beschikbaar gesteld. Volgens opgave is dit bedrag voor een dergelijk raam niet voldoende. Besloten wordt om het hieraan te kort komende bedrag uit het kerkramenfonds te halen'*.¹⁸

Het gebrandschilderde raam is vervaardigd door de kunstenaar Gerrit Hendrik Bokhorst te Deventer.¹⁹ Hij vermeldt zijn naam slechts twee keer: onderaan het meest westelijke raam in de zuidbeuk en onderaan het raam aan de zuidkant van het koor, geschonken door de familie Kwakkel. Behalve de ramen ter herinnering aan ds. Prins en het geschenk van de r.-k. parochie te Epe vertonen de ramen van Bokhorst alle hetzelfde geometrische randpatroon.²⁰ Het steenhouderswerk werd opgedragen aan A.G. Beltman te Deventer.

De vraag is wie Jan Berends Koopman was

Gedenkraam Jan Berends Koopman
(foto: G. Mantel)

Boerderij De Kolk (foto: G. Mantel)

en waaraan de Hervormde Gemeente te Epe zijn erfenis, bestaande uit boerderij en landerijen, te danken had.

Over hem is al heel wat geschreven maar helaas steeds zonder bronvermelding. Wat we zeker weten, is zijn overlijdensdatum. Jan Berends Koopman is blijkens de RBS 664 (Retroacta van de Burgerlijke Stand) op 22 januari 1776 te Epe overleden en op 27 januari begraven. Jan Berends van den Emsterenk, zoals hij ook wel werd genoemd, was gehuwd met Gerritje Herms.²¹ Het vroegste, tot nu toe aangetroffen geschreven artikel over Jan Berends Koopman is van de hand van ds. G.D. Goedhuis onder de titel 'De Kerk te Epe'.²² Onder het kopje 'Hij toonde zijn dankbaarheid met daden' schrijft hij:

'Een ander raam in 't koor der kerk, in 1926 geplaatst op last der diakonie, bewaart de gedachtenis aan Jan Berends Koopman. Toen in 1776 de aanzienlijke landhoeve de Kolk, gelegen aan de Terwoldsche wetering bij Nijbroek, door een notaris te Deventer zou worden geveild, zette zich onder de gegadigden ook een zeer eenvoudig gekleed mannetje neer, dat bij den afslag onverwachts 'mijn' riep en, gevraagd wie zijn borgen waren, de geheele koopsom tot verbazing der aanwezigen terstond uittelde uit een akker [= ketel], dien hij naast zich had nedergezet, en den eigendom der boerderij liet overschrijven op naam der diakonie te Epe. De schenker, Jan Berends geheeten, wonende onder Emst, wiens huwelijk kinderloos was gebleven, was in zijn jeugd door de zorg van genoemd armbestuur opgevoed en voorspoedig geweest in den houthandel. Uit dankbaarheid bood hij nu zijnen beschermers dit groote geschenk aan, dat naderhand geen geringe bron van inkomsten was voor de Hervormde diakonie. Het raam stelt het huis voor zoals het gebouwd was in 1686 en zooals het in 1923 geheel nieuw werd opgetrokken. De koperen ketel ontbreekt er niet bij.'

Helaas vermeldt ds. Goedhuis geen bronnen voor zijn verhaal. Het jaar 1776 waarin de veiling zou hebben plaatsgevonden, klopt niet, want op 22 januari 1776 is Jan Berends overleden, nadat hij op 8 december 'ziek te bed liggend' zijn testament had laten opmaken.²³ Honderd jaar later, op 22 januari 1876, werd namens de Hervormde Gemeente te Epe een gedenksteen in de gevel van boerderij De Kolk geplaatst.

In het *Jaarboekje van de Ned. Herv. Gemeente Grote Kerk, 1953-1954*, schrijft een anonieme auteur onder de titel 'Jan Berends Koopman' het volgende:

'Een van de opvallendste glas-inloodramen, die onze kerk bezit, is zeker dat waarin u de naam kunt lezen, die hierboven staat, met daarachter de jaartallen 1775-1925 en daaronder een tweetal boerderijen, die beide worden aangeduid als Het Erve de Kolk. Omdat dit raam niet alleen herinnert aan een zeer merkwaardige geschiedenis, maar bovendien het bewijs levert hoe het

woord 'Diaconie' toch niet altijd de ietwat onprettige bijklank behoeft te hebben, die het voor sommige oren bezit, (het raam is in 1925 dan ook door de Diaconie aan de kerk geschonken), wil ik u die geschiedenis graag eens vertellen zoals ze mij ter ore kwam'.²⁴

En dan volgt een uitgebreid relaas van de veiling en wat daaraan voorafging. Volgens Van Lohuizen is de auteur van dit artikel ds. W.F.H. ter Braak.²⁵

Het is een lang verhaal dat G.S. van Lohuizen als volgt samenvat:

*'In 1775 wordt in Deventer de boerderij De Kolk met bijbehorende gronden, eigendom van Baron Van Nagell van Huize Ampsen bij Lochem geveild. Op deze veiling wordt het geheel gemeind door Jan Berend, een voor ieder onbekende koopman. Daar hij geen borg kan stellen, is hij gedwongen contant te betalen en uit een koperen keteltje dat hij bij zich draagt betaalt hij in gouden dukaten het volle bedrag. Hierna deelt hij mee dat hij erfen de gronden schenkt aan de Diaconie van Epe, uit dankbaarheid. De diaconie van Epe heeft hem als wees onder haar hoede genomen en zo goed verzorgd, dat hij een welgesteld man geworden is.'*²⁶

Misschien een mooie legende. Zeker is wel dat er op 18 april 1775 een testamentaire dispositie over het Erve ten Colk in ter Wolde heeft plaatsgevonden. Hiernaar wordt verwezen in een testament van Jan Berends Koopman van 8 december 1775. In dit testament werd de 'Armen of Diacony van het Carspel Epe' tot eenige en universele erfgenaam van de gereede en ongereede' [= roerende en onroerende] goederen benoemd.²⁷

Blijft nog de vraag naar welk voorbeeld Bokhorst in 1926 de oude boerderij afgebeeld heeft. Navraag bij de Oudheidkundige Kring Voorst die een omvangrijke verzameling van foto's en prenten van de gemeente Voorst bezit, leverde geen afbeelding op van de boerderij De Kolk, zoals die er voor 1923, voor de sloop, moet hebben uitgezien. Een onderzoek in het archief van de gemeente Voorst naar de nazaten van de familie Slijkhuis, die de oude boerderij tot 1923 bewoonde, leverde op dat Jan Roelof Slijkhuis, geboren Voorst 23 juli 1880, adres Terwolde 51, tegenwoordig Zeedijk 26, op 8 september 1931 naar de Hammerstraat C 387 in Epe verhuisde. Hij trouwde op 23 juli 1931 met Cornelia Wilhelmina Brummel, geboren te Epe op 5 november 1889. Uit dit huwelijk werd op 16 juni 1934 geboren Maria Hendrika Cornelia Slijkhuis die op 19 september 1957 huwde met Derk Albertus Rietman, geboren 21 februa-

Gedenksteen Jan Berends Koopman, 22 januari 1876 (foto: E. Stol)

ri 1928. Zij woonden op het adres Oenerweg C 387, later gewijzigd in Oenerweg 26 en weer later 28. Maria Slijkhuis overleed op 23 april 1991 te Apeldoorn. De heer Rietman woonde in juni 2007 op het adres De Wildkamp 11 te Epe. Bij navraag bleek dat hij geen foto van de oude boerderij bezit. Een mogelijkheid is nog dat het voorbeeld waarnaar de glazenier Bokhorst de afbeelding van de oude boerderij heeft gemaakt, bewaard is gebleven. De tekeningen van de firma Bokhorst berusten bij het Museum De Waag. Deze waren in november 2007 echter nog niet geïnventariseerd en beschreven.²⁸

Afbraak en nieuwbouw in 1923

Wat er in recente tijd is gebeurd, is wel goed te achterhalen. Het *Nieuws- en Advertentieblad voor Epe en omstreken* van zaterdag 21 juli 1923 meldt onder Plaatselijk Nieuws: *'Epe: Dinsdag 17 juli j.l. werd de eerste steen gelegd van de nieuwe boerderij, die voor de Diaconie der Ned. Herv. Gem. te Epe wordt gebouwd op de Kolk onder Terwolde in de plaats der oude, die wegens bouwvalligheid moest worden afgebroken.'*

'Het werk wordt uitgevoerd naar de plannen die nog door wijlen den heer M.G. Molenbroek, in leven architect te Epe, zijn ontworpen en door het bouwkundig Bureau der heeren Simons en Musegaas verder zijn uitgewerkt. Een oorkonde dezer steenlegging, ondertekend door de aanwezige leden van de Kerkeraad, de administrateur der Diaconie, den opzichter der vaste goederen, de architecten, die met de uitvoering van het werk belast zijn, de aannemers van de bouw en de tegenwoordige huurster Mej. de wed.

*Eerste steen boerderij De Kolk, anno 1923
(foto: E. Stol)*

Slijkhuis, zal in een loden bus gesloten in den muur worden ingemetseld'. De eerste steen werd op 17 juli gelegd door G.D. Goedhuis, hervormd predikant te Epe, zo is op een gevelsteen te lezen.²⁹

De besluitvorming die tot het bouwen van een nieuwe boerderij De Kolk leidde, is goed te volgen in de notulen van de kerkenraad in de jaren 1922 en 1923. In de notulen van de vergadering die op 22 januari 1922 werd gehouden lezen we:

*'Thans verschijnt de heer M.G. Molenbroek, architect alhier ter vergadering. De door hem gemaakte schets van een nieuw te bouwen boerderij op de Kolk wordt nauwkeurig bestudeerd. Na uitvoerige bespreking wordt de heer Molenbroek uitgenodigd eenige wijzigingen aan te brengen. De vergadering achtte het met het oog op de kosten gewenscht een boerderij te bouwen, berekend voor zes i.p.v. acht koeien, zoals oorspronkelijk bedoeld was. De heer M. neemt op zich een nieuwe schets op te maken, waarbij met de wenschen van de kerkeraad rekening gehouden zal worden.'*³⁰

Op 6 maart 1922 wordt besloten, mede met het oog op het plotseling overlijden van de heer M.G. Molenbroek, architect, de bouw van de nieuwe boerde-

rij op De Kolk voorlopig uit te stellen.³¹ Op 7 december 1922 besluit de kerkenraad met de tegenwoordige huurders overleg te plegen over de te betalen huursom, ingeval tot nieuwbouw moet worden besloten.³² Op 27 december komt de vraag aan de orde of er wel tot nieuwbouw van de boer De Kolk moet worden overgegaan. De vraag wordt gesteld of de Diaconie wel behoefte heeft aan een boerderij dan wel aan een ruime arbeiderswoning. Met zeven tegen twee stemmen wordt besloten een boerderij te bouwen. De voorstemmers menen dat het voor de diaconie beter zal zijn, wanneer men later daar een gebouw heeft staan dat voor meerdere doeleinden geschikt is. Zij achten de grote kosten gerechtvaardigd. De tegenstemmers menen dat het voor de diaconie de aangewezen weg is, na de dood van de weduwe Slijkhuis, alle land in eigendom en beheer te nemen en dat er in de toekomst aan een boerderij geen behoefte zal bestaan. Men kan volstaan met een arbeiderswoning. Zij zijn van oordeel dat thans niet tot nieuwbouw moet worden overgegaan. Daartoe ware pas te besluiten, wanneer door overlijden van de weduwe Slijkhuis de boerderij vrijkomt.³³

Intussen is de bouw in het begin van 1923 blijkbaar aanbesteed, want op de vergadering van de kerkenraad op 23 februari komt de heer Holkeboer ter vergadering en overhandigt aan de voorzitter een schrijven van de heren Simons en Mutegeas, architecten van de nieuw te bouwen boerderij. Besloten wordt om, wanneer met de weduwe Slijkhuis een overeenkomst kan worden getroffen betreffende de wederinrichting der boerderij, het werk aan de laagste inschrijver opgedragen zal worden.³⁴

Blijkens de notulen van de kerkenraad van 28 februari is met de weduwe Slijkhuis nog geen overeenstemming bereikt met betrekking tot een huurcontract. Wanneer er geen overeenkomst is gesloten, dan kan de gunning niet plaatsvinden. Voorgesteld wordt de bouw dan een jaar uit te stellen. De heer Kwakkel deelt mee dat de weduwe Slijkhuis bezwaar heeft tegen de huurprijs van f 900. Ze is wel bereid dit bedrag te betalen als er een paard mag worden geweid, telkens na verweiding van de koeien. De huurprijs wordt dan bepaald op f 875 voor zes jaar. In de kerkenraadsvergadering van 28 februari 1923 wordt meegedeeld dat in het volgende huurcontract het volgende wordt opgenomen:

- De verhuring vindt plaats voor zes jaar, ingaande op 21 februari 1924. De huurprijs bedraagt f 850. Na drie jaar kunnen beide partijen het contract doen beëindigen. Opzegging moet plaatsvinden vóór 25 juli 1926.
- De huurster moet erin toestemmen dat in dit jaar 1923 de boerderij volgens bestek wordt afgebroken en vervangen door een nieuwe, zonder aanspraak te kunnen maken op enige schadevergoeding. De bepalingen van het lopende contract blijven bestaan, behoudens het onderhoud van de kolken, dat door de diaconie zal worden bekostigd en wat bepaald is omtrent eventueel overlijden van de weduwe Slijkhuis binnen dit tijdsverloop.
- De verhuurder heeft recht in de wintermaanden de vruchtbomen te laten snoeien en kankerplekken te laten nazien en nieuwe bomen te planten.
- Jan Slijkhuis verklaart dat op deze voorwaarden zijn moeder bereid is een nieuwe huurovereenkomst aan te gaan.

- De kerkenraad wenst dat zijn (Jans) moeder een door de kerkenraad opgestelde, gezegelde verklaring zal ondertekenen, waarin zij akkoord gaat met de bovenomschreven bepalingen omtrent de afbraak der oude boerderij en de bouw van een nieuwe woning.³⁵

Intussen had op 20 februari 1923 de aanbesteding bij inschrijving plaats van *'het sloopen der bestaande boerderij De Kolk met kookhuis en het nieuwbouwen van een boerderij met kookhuis op dezelfde plaats'*. Het werk was gesplitst in twee percelen : A (de nieuwbouw) en B (de sloop). De laagste inschrijvers voor perceel A waren: H.J. Bosch en H. Kwakkel te Epe voor een bedrag van f 11.145,00 en voor perceel B: D. Bredeke te Oene voor een bedrag van f 448,00.³⁶

Op 6 februari had het bouwkundig bureau Simons en Musegaas namens de 'Kerkeraad der NederDuitsch Hervormde Kerk, ten behoeve van de Diaconie te Epe' een vergunning tot het afbreken van de bestaande boerderij De Kolk onder Terwolde en het bouwen van een nieuwe boerderij op dezelfde plaats bij burgemeester en wethouders van de gemeente Voorst aangevraagd.³⁷

Kennelijk gaat de bouw heel voorspoedig, want in het verslag van de kerkenraad van 25 oktober 1923 wordt vermeld dat de nieuwe boerderij is bezichtigd.³⁸ In de nieuwe boerderij is in de gevel een gedenksteen aangebracht, die van de afgebroken boerderij afkomstig is. De tekst luidt: *Ter nagedachtenis van Jan Berends Koopman, overl. 22 januari 1776, is deze steen geplaatst 22 jan. 1876 namens De Hervormde Gemeente te Epe, Matth V:7 Zalig zijn de barmhertigen, want hun zal barmhartigheid geschieden.*

Een lange toelichting bij een bijzonder gebrandschilderd glas-in-loodraam, waarop misschien wel de enige bestaande afbeelding van de oude boerderij De Kolk te zien is.

Restauratie kerkramen in 1952 en 1995

Op 17 april 1945 lieten de Duitsers op hun terugtocht in de Hoofdstraat munitie ontploffen waardoor er een enorme krater in het wegdek ontstond met een doorsnede van zes meter en een diepte van vier meter. De krater had ten doel de opmars van de Canadezen te beletten.³⁹ Door rondvliegende stenen en puin en de luchtdruk bij de explosie liepen de ramen aan de noordzijde van de kerk veel schade op. In de vergadering van de kerkvoogden en notabelen op 1 mei 1945 wordt meegedeeld dat de kerkenraad het raam van De Kolk voor haar rekening zal nemen, terwijl de familie Overbosch eveneens heeft toegezegd het door haar geschonken raam te vernieuwen. Verder wordt besloten dat de reeds geregelde inzameling van gelden voor de gestolen klokken mogelijk te doen houden en uit de opbrengst daarvan ook de ramen trachten te herstellen.⁴⁰

Op 9 juli 1947 deelt de voorzitter in de vergadering van kerkvoogden en notabelen mee dat het ingestelde klokkenfonds een bedrag bezit van ongeveer f 18.000.⁴¹ Dat geld was blijkbaar volledig nodig om de in 1947 aangeschafte nieuwe klokken te kunnen bekostigen, want de notulen van de vergadering van kerkvoogden en notabelen op 31 mei 1948 vermelden: *'De kerkramen zullen voorlopig niet gerestaureerd worden vanwege de hoge kosten.'*⁴² In hun vergadering

van 7 juni 1951 stellen de kerkvoogden vast dat de kerkramen nog steeds hersteld moeten worden. In beginsel besluiten de kerkvoogden tot herstellen van deze ramen over te gaan, terwijl dan tevens die in het catechisatielokaal vernieuwd zullen worden.⁴³

Op 5 maart 1951 besluiten kerkvoogden en notabelen de kerkramen te herstellen. Met de familie Overbosch zal nog nader overleg worden gepleegd. Dan op 17 september 1951 wordt besloten dat, wat de kerkramen betreft, kerkvoogd Van Dijk zich in verbinding zal stellen met de firma Beltman te Deventer.⁴⁴ Op 29 oktober 1951 deelt de voorzitter van de kerkvoogdij mee dat hij een onderhoud heeft gehad met de heren Beltman (steenhouwer) en Bokhorst (glazenier) uit Deventer over de kerkramen.⁴⁵

Eindelijk op 6 november 1951 komt de verlossende uitspraak:

*'De diaconie zal een der ramen laten vernieuwen. De fam. Overbosch heeft destijds toegezegd het eerder door haar geplaatste raam te zullen vernieuwen. De secretaris zal zich nader met de familie verstaan. Resten nog de andere ramen waaronder die in de toren. Ook zouden de kerkvoogden graag de ramen in het catechisatielokaal vernieuwen in de stijl van de andere. De totale kosten bedragen dan echter f 9000. Algemeen is men van mening dat dit bedrag niet kan worden uitgegeven. De voorzitter doet het voorstel de eiken aan de Brinklaan te rooien en te verkopen. B en W verleenden daarvoor eerder toestemming en de bewoners willen het graag. Deze opbrengst te bestemmen voor herstel en vernieuwing der kerkramen. Dit wordt goedgevonden.'*⁴⁶

In de notulen van de vergadering van de Diaconie op 4 juli 1951 wordt meegedeeld dat de firma H.G. Bokhorst te Deventer een prijsopgaaf heeft gestuurd om het verwoeste raam van Jan Berends Koopman weer in orde te maken. De kosten bedragen f 1.115,00. De begroting van de Diaconie bedroeg f 1600 inclusief steigerwerk en bijkomende kosten. Dit bedrag zou, over enkele jaren verdeeld, kunnen worden afgeschreven. Met algemene stemmen wordt aldus besloten.⁴⁷

Het glas-in-loodraam ter nagedachtenis van Jan Berends Koopman werd in 1952 gerestaureerd door de eerder genoemde kunstenaar Bokhorst te Deventer. Onderaan het raam is te lezen: *Renovatum 1952*. In de jaarrekening 1952 van het college van kerkvoogden is onder hoofdstuk Vordering oorlogsschade vermeld dat aan de firma Bokhorst te Deventer een bedrag groot f 2.481,— is betaald.⁴⁸ Uit de resten van het beschadigde raam vervaardigde Bokhorst een plaquette die hij de kerkvoogdij aanbood. Bij de ingekomen stukken werd in de notulen van de kerkvoogdij van 3 september 1953 vermeld: *'Deze aanbieding wordt zeer op prijs gesteld en besloten wordt deze te offeren aan de Diaconie met de opdracht dat ze voorlopig zal worden opgehangen in de Catechisatiekamer, totdat de Diaconie een eigen vergaderzaal zal krijgen.'*⁴⁹

Die eigen vergaderzaal is er nooit gekomen en in de catechisatiekamer of elders in de kerk was de plaquette in 1983 — volgens beschrijving van de inventaris van de Grote Kerk door W. Meulenkamp, medewerker van de Stichting Kerkelijke Kunst in Nederland — niet aanwezig. De vraag is natuurlijk waar deze plaquette is gebleven.

In 1995 moest opnieuw een aantal glas-in-loodramen gerestaureerd worden en

ter beveiliging van voorzetramen (plexiglas) worden voorzien.⁵⁰ Het betreft de acht ramen op het koor en het raam in de gerfkamer. Hiermee waren aanzienlijke kosten gemoeid. De Stichting Interservice droeg f 60.000 bij. Daarnaast subsidieerde nog een aantal stichtingen.⁵¹ In het raam in de gerfkamer is ter herinnering hieraan een 'gedenk-ruitje' aangebracht.

NOTEN:

- 17) SANV, Handelingen van de kerkeraad, 1914-1935, inv.nr. 10.
- 18) Idem, Kerkvoogdij, Notulen 1916-1939, 7 juli 1926, inv.nr. 39.
- 19) http://home.tiscali.nl/deventerjugendstil/Bokhorst_Engelbartus.htm
- 20) Hendrik Gerrit Bokhorst, geb. 18 mei 1890 Deventer, overl. 1972, was decoratieschilder, glazenier, kunstschilder van voornamelijk landschappen en tekenaar van oorkonden.
- 21) J. Vredenberg, 'Varia uit de leenaktenboeken', Ampt Epe, nr. 37, januari 1976.
- 22) G.D. Goedhuis, 'De kerk te Epe', Het Maandblad v.d. Ver. v. Kerkvoogdijen, 1929, 240-244.
- 23) Testament Jan Berends van den Emsterenk, 8 december 1775, Protocol des Ampts en Carspels Epe, 1733-1811. Inv.nr. 917, 177501784, no. 5 Register 7, folio 8 (fiche 1/9).
- 24) SANV, Archief Bultman.
- 25) Idem, Archiefbibliotheek, cat.nr. 1108-1109, Inventaris, De.Ramen, 4.
- 26) G.S. van Lohuizen, 'De Ned. Herv. Kerk te Epe, V', Ampt Epe, nr. 9, oktober 1966, 3-4.
- 27) SANV, Protocollen van bezwaar van het kerspel Epe, 1733-1811, inv. nr. 917. no. 5, Register 7; testament folio 8 (fiche 1/9) en Gelders Archief Arnhem, Oud Rechterlijk Archief, Nijbroek, 14, toegangsnummer 0189, inv. nr. 11.
- 28) Mondelinge mededeling mevrouw Hagendoorn, Museum Deventer, op 4 december 2007.
- 29) SANV, Nieuws- en Advertentieblad voor Epe en Omstreken, 21 juli 1923; idem archief Bultman.
- 30) Idem, Voorlopige inventaris van het archief van de Hervormde gemeente van Epe, Verslagen van vergaderingen, Handelingen van de kerkeraad, 1914-1935, inv.nr. 10.
- 31) Idem.
- 32) Idem.
- 33) Idem.
- 34) Idem, Handelingen van de Kerkeraad, 1914-1935, inv.nr. 10.
- 35) Idem, inv.nr. 10.
- 36) Voorlopig Archief Diaconie Grote Kerk Epe, Grondzaken en notariële akten, inv.nr. D8.
- 37) Archief Gemeente Voorst, bouwvergunningen.
- 38) SANV, Handelingen Kerkeraad, 1914-1935, inv.nr. 10.
- 39) J. Gerard, Epe in prenten en verhalen (Scholtens Boekhandel-Bruna Epe, 2002), 120-121.
- 40) SANV, Kerkvoogdij, Notulen, inv.nr. 40.
- 41-46) Idem.
- 47) Archief Grote Kerk Epe, Notulen Diaconie 1951-1964, inv.nr. D 32.
- 48) SANV, Jaarrekening 1952, inv.nr. 1614.
- 49) SANV, Kerkvoogdij, Notulen 1951-1973, inv.nr. 41.
- 50) SANV, Veluws Nieuws, 1 en 15 mei 1995, Archief Bultman inv.nr. 2206.
- 51) Stichting Interservice (Lions, Rotary, Ladies Circle, Rotaract, Innerwheel, Kiwani, Tafelronde), de Stichting Toren en Kerk en de EGW (Eper Gemeente Woning).

EXPOSITIE IN DE RING

'De Ring' in het gemeentehuis te Epe exposeert van donderdag 2 juli t/m vrijdag 25 september 2009 keramiek van Frans Slot (1909-1974). Deze tentoonstelling wordt gehouden ter gelegenheid van zijn 100e geboortejaar. Officiële opening door wethouder J. van Nuys en de heer R. Houwink op woensdag 1 juli om 19.30 uur in het Gemeentehuis. Deze omvangrijke tentoonstelling laat voornamelijk keramiek zien uit familie- en privébezit.

Slot was een begaafde leerling van Chris Lanooy. Qua karakter de absolute tegenpool van zijn leermeester. Bescheiden en rustig werkte Frans Slot in Epe aan zijn glazuren. Deze zijn bijna nooit hoogglanzend, maar enigszins mat. Ossenbloed, mosgroen, paars en blauw met rood is een greep uit de kleuren die vaak voorkomen. Deze kleurpatronen zijn enerzijds te danken aan de samenstelling van de glazuren, anderzijds aan de wijze waarop de voorwerpen werden gebakken. Zijn draaiwerk was elegant.

Frans Slot werd op 22 september 1909 in Epe geboren. Zoon uit een gezin met tien kinderen. Als veertienjarige jongen komt hij in contact met Chris Lanooy.

'Ik moest een boodschap doen bij Chris Lanooy', zegt Frans Slot en dan vertelt hij hoe de pottenbakker op dat moment aan de draaischijf zat. Binnen vijf minuten kwam er onder zijn handen een wonderlijk mooi product vandaan. Dat fascineerde de jonge Frans zo, dat Chris Lanooy zei: 'Als je het ook eens wilt proberen, kom dan zaterdagmiddag maar.' (Trouw, 31 januari 1956). Aldus begon zijn carrière.

Frans Slot werd een allround pottenbakker en heeft ons fantastisch werk nagelaten. Er is veel van zijn werk is bewaard gebleven en daardoor hebben wij een goed inzicht in zijn hele oeuvre gekregen. Ter gelegenheid van deze tentoonstelling wordt een boekje uitgegeven over het leven en werken van deze pottenbakker.

Dit rijk geïllustreerde boekje is op de tentoonstelling te koop.

**De Ring is geopend op dinsdag t/m vrijdag van 10 tot 16 uur.
Meer informatie op onze website www.deringepe.nl.**

UIT DE HISTORIE VAN OENE (14)

Zuidwijk I, 1402-1700 (1)

Jan de Graaf

In Oene tussen het dorp en de buurtschap de Horthoek ligt aan de Horthoekerweg nr. 29 de boerderij Zuidwijk. De plaats waar de boerderij staat, behoort – evenals De Muggenberg – tot de oudste bouwlocaties van Oene. Het Zuidwijk was oorspronkelijk een leengoed en kwam voor in het register op de leenakteboeken van het vorstendom Gelre en de Graafschap Zutphen. Een leengoed was meestal een kerkelijke of adellijke bezitting. Het Zuidwijk was een bezitting van de Gelderse adel uit de Graafschap Zutphen met de zogenaamde Zutphense rechten. Een leengoed werd in gebruik gegeven aan een leenman die voor het gebruik bepaalde verplichtingen had: hetzij geld, werkzaamheden of diensten aan de leenheer, het zogenaamde leen. Dit leen kon in de meeste gevallen vererfd worden op de kinderen of andere familieleden.

Zo ontving Henrick in der Zuutwijk anno 1402 één Zutphense leene op het goed *geheiten in der Zutwijck in den kerspel One 't Huerne gelegen*. Waarschijnlijk heeft hij het goed Zuidwijk 22 jaren in gebruik gehad, want in 1424 ging het over op Albert Honspoel, die het leen kreeg tot de Zutphense Rechten. Zijn dochter Celye van Honspoel scheen het leen van hem overgenomen te hebben, want zij laat een nieuwe akte opmaken voor Otto van Steenberg van het goed in der Zuutwijk. De naaste bureu zijn Arnt die Voirt en aan de andere zijde de heren van St Johan te Utrecht. De akte passeert op 5 november 1473. Dochter Aleyt erfde het leen van haar moeder Celye en transporteert dit leen op haar dochter, Johanna van Steenberg, op 1 december 1481. Het scheen dat Johanna dit leen direct weer doorgaf aan haar kinderen Albrecht en Margriet de ene helft, en Gertrud van Steenberg, die gehuwd was met Otten van Wese, de andere helft van het leen, met de voorwaarde dat als eerstgenoemde kinderen zonder nageslacht bleven, hun deel van het leengoed terugviel op Gertrud, dit bij akte in 1493.

Inmiddels was Gertrud weduwe geworden, want in 1501 zette zij tot houder van het leengoed Sander van Wese. In 1530 op 4 juni ontving Anna van Steenberg van Nijenbeek, gehuwd met Adolph Merckolffs, bij akte van haar moeder Gertrud het leengoed Zuutwijk. De aangrenzende bureu zijn dan Albert die Ruter, Helmich van Veenen en het kapittel van St Johan te Utrecht. De volgende akte passeert op 16 juli 1544 en op 18 augustus 1545 zette Gertrud tot houder van het leengoed haar zoon Willem Marckolff, die op 12 december 1555 het leen van zijn moeder erfde. Adolff Marckolff erfde van zijn vader Willem het leen op 20 april 1569 en geeft zijn moeder Lutgert van Kuenre het vruchtgebruik van het leengoed.

Zoon Willem Markolff kreeg drie maanden uitstel. Waarschijnlijk is het leen hem aangeboden op 30 april 1601, maar op 18 augustus 1604 kreeg zijn broer Jacob Markolff de bevoegdheid op het leen van zijn halfbroer Willem. Jutte Mers, gehuwd met Willem Scholwijcks, erfde van haar zoon Jacob voornoemd het leen op 24 november 1625. Deze Palick Marckolff geeft het vruchtgebruik van het leengoed aan zijn vrouw Gerardina van Peckedam en laat dit in een akte vastleggen op 19 juni 1652.

Op 5 mei 1663 kreeg Henricus Markolff zijn aandeel in het leen. Hij laat deze beschikking vastleggen in een akte. Op 7 oktober kreeg zijn broer Willem Marckolff de helft van het leen van zijn vader Palick en de andere helft uit een beschikking van zijn broer Henricus. Deze twee gedeelten van het leen gaf hij als een donatie aan Maria Catarina Marckelhoff toe Ensink, die gehuwd was met Matthijs Willem Wijdenbroeck. Zij dragen dit leen op aan Palick Warner, Gerrit Jan, Henricus, Wilhelm en Anna Judith Sophia die gehuwd was met Christophel Samuels – alle vijf kinderen van Adolf Marckelhoff – die dit leen kregen op 13 maart 1700. Van deze familie Marckelhoff hangt nu nog een wapenbord in de consistorie van de Nederlands Hervormde Kerk te Oene.

Bij de illustratie:

Volgens P.A.N.S. van Meurs (1893) zou dit het wapen van de familie Marckolff zijn geweest. Hij beschrijft de vogel op het wapen als 'een meerkol' (= meerkooi) en vermoedt dat het wapenbord gemaakt is na de dood van Gerrit ten Holte, schout van Epe, die gehuwd was met Josina Marckolff.

UIT DE LANDBOUWALMANAK VAN G. WITTEVEEN, ANNO 1876

**Voor u opgetekend in het jaar 2009 door
Lijda van den Bremen-Jonker**

'Ziet má wa'j d'r mee kunt.'

Over de tafel schuift Gerrit Tenkink een klein zwart gebonden boekje naar me toe. Het verkeert in een duidelijk veelgebruikte staat en ruikt vertrouwd naar oud papier dat, zuinig bewaard, de tijd heeft overleefd. Ongetwijfeld heeft het, na lange tijd intensief te zijn gebruikt, ergens in een kist of kast gelegen. Gelukkig maar, want het heeft in al zijn eenvoud wel wat te vertellen. Op een der eerste bladzijden zien we de naam van de eigenaar. In een met potlood geschreven keurig handschrift lezen we:

Landbouwalmanak van G. Witteveen.

Wie was G. Witteveen? De huidige eigenaar van het kleinood zegt het niet te weten, maar kan me wel vertellen dat het voordien in het bezit was van zijn vorig jaar overleden vader, Jan Tenkink: *'En hoe die d'r an kwam, weet ik ok niet.'* De logica gebiedt ons dus de herkomst van het boekje in familieverband te zoeken, maar daarover straks meer.

G., laten we hem maar vast Gerrit noemen, moet een werkzaam mens in onze gemeenschap geweest zijn. De werkzaamheden, zoals in het boekje aangetekend, strekken zich uit van het landgoed Tongeren tot Kolthoven, van de Horsterenk tot de Emsterenk, van de Brake tot den Bremen, van de Kerk in Oene tot Gortel. Op eenzelfde wijze rijgen zich zo van oudsher bekende namen aaneen, zoals Erven van Tongeren, H. van Putten, Erven J. Schuurman, Post, Weerts, Van der Feltz, G.J. Logtenberg, A. van Lohuizen, G. Westerink, D. Brouwer, H. Overbos, wed. G. Scholten en W.J. Jonker.

Was Gerrit gewoon arbeider in dienst van...? Daar lijkt het niet op. Al lezende gaan we eerder denken in de richting van een zelfstandig loonwerker, en soms bekruipt ons het gevoel dat hij iets met landbouwvoorlichting van doen had. Ook zien we dat er bijna geen stukje papier in het boekje ongebruikt gebleven is. Van voor tot achter en andersom staat het volgeschreven met arbeidsuren verricht voor de boeren op akker, weiland en in de bossen. Consciëntieus zien

37	3-9 September.
3 ZONDAG.	Hij die met zorg en verstand zijnen akker bebouwt is meer godsdienstig en verdienstelijk, dan degen die duizendmaal een gebed herhaalt, — zei Zoroaster. <i>van Grevint</i> <i>3-1-3</i> 8.
4 MAANDAG.	<i>3 de Brein</i> <i>3-1-3</i> 146 <i>Guntkens</i> <i>W J Janker</i> <i>295-30-22</i> 146 <i>Guntkens</i> <i>W J P. Schult</i> 347 <i>1-12-2-1</i> 4 <i>2-6-1-2-1</i> 4
5 DINSDAG.	<i>G Scholten</i> <i>1 pers 15-10-5-10-10</i> 50 <i>8-2</i> 2 <i>G Gaiman</i> <i>2 pers</i> 10
6 WOENSDAG.	<i>G Rosen dal</i> <i>95-10-5-22</i> 132
7 DONDERD.	<i>van der Gilt</i> op de dier <i>1 pers 25-5-5-2</i> 37 <i>2 pers 40-10-10</i> 60
8 VRIJDAG.	<i>1 op de Pol 2-2-1</i> 6 <i>1 in Vind de 90-8-34</i> 132 <i>Went 10-2-5-10</i> 24
9 ZATERDAG.	

47	12-18 November.
12 ZONDAG.	Mijd grondhonger en bouwzucht als de pest. Ze zijn even verderfelijk als dobbelen, want ze zijn even onverzadelijk. <i>van der Gilt</i> <i>1 pers Morrekamp 18190</i> 92
13 MAANDAG.	<i>Veldhuis</i> <i>op de Woeste 100-5-10</i>
14 DINSDAG.	<i>1 G Heerink 14</i> <i>2 Heerink 45-7</i>
15 WOENSDAG.	<i>Op het Vrijenbroek 50-10-65</i> <i>Kienwenhuis 13</i>
16 DONDERD.	<i>op de Waaver Kamp 150-10</i> <i>G Heerink 20</i>
17 VRIJDAG.	<i>Op de Brein 160-10-15-1</i> <i>1 Veldhuis 30</i> <i>2 90-5-10</i>
18 ZATERDAG.	<i>3 G Schuurink 32</i> <i>G Schuurink 195-10-10-1</i> <i>16</i>

we vele vrachten 'voer' door hem, of door mogelijk ingehuurd werknemers, gereden, opgetekend voor 'et brieffien' dat na gedane arbeid - of wellicht rond de jaarwisseling - gepresenteerd werd aan de verschillende opdrachtgevers. We kunnen hem haast achter het paard zien gaan tijdens het ploegen op de akker en hoe hij later, vanuit de zaaibak, die aan een riem over zijn schouder hangt, het kostbare zaad in een breed gebaar uitstrooit over de voren. We gaan met hem mee tijdens de lange dagen verder van huis en kijken naar het zware *peerdewáárk* in de bossen. We zien hem bij het zagen en schonen van de houtwallen op een najaarsdag. In de berm liggen de lange boomstammen voor de klompenmakerij te wachten om afgevoerd te worden.

Vele uren arbeid in de bossen op Tongeren en Welna staan genoteerd in zijn puntig handschrift en soms lijkt het in der haast geschreven met een stompje potlood. Ook de voordelen van het inkuilen van jong gras - m.i. een vrij modern gegeven in die tijd - werd door Gerrit vastgelegd, alsmede de in de streek te houden erfhuizen. Niet duidelijk is of hij de almanak al direct in 1876 in gebruik heeft genomen. Mogelijk is hij er het eerste jaar zuinig op geweest. Hoe dan ook: het boekje doet zeker zes jaar later dienst, gezien een notitie op 13 januari 1882 betreffende verschillende houtverkopen binnen de gemeente.

Het meest opvallende in het boekje is m.i. de beschrijving van een treinreis die hij maakt door Duitsland. Een hele onderneming, waarbij het zich laat aanzien

1		26 December—1 Januari.
26	ZONDAG.	In den' wereldstrijd behaalt de kracht in 't eind wel de zege, maar niet de domme kracht.
27		<i>het veld Bentheim 2.90</i> <i>Bad-Hotel</i>

dat hij hierbij niet over één nacht ijs gegaan is, wat betreft de kosten. Voor een enkeltje Zwolle-Bentheim telt hij f 2,90 neer. Het daaropvolgende stukje naar Reine kost hem 1 mark, oftewel 60 cent. Zo reist hij verder. Almanak en potlood gaan mee om zijn ervaringen onderweg op te schrijven:

Bentheim heb ik gezien: het slot waarin een vuile rommel en vele oudheden zoo als een moordkuil, een stuk geschut bovenop de toren van 1794, dan een vreeselijke groote steenrots waar onder het duivelskussen genaamd, dan nog een tweede grotere steenrots alwaar wel 100 menschen aan het steenhouwen waren. Dit was de rots waar de steenen bakken zerksteenen enz. in ons land worden ingevoerd. Daar staan hier hele huizen van, geheel van die steen gebouwd, tot zelfs de raam- en deurkozijnen zijn nog van die steen gehouwen.

Van Bentheim naar Oeynhauzen, veel bijzonders niet te zien. Een heele mooie plaats veel begroeit met boomgewas en mooie straten dan een gezicht lang [SNAP DIT NIET] en een wel 20 el hooge waterval welke bestaat uit balken en palen welke gevuld zijn met door-nenbogen en zoo netjes regt aan de kant waar het water dan geregeld afdruipt.

Zaterdag 11 Aug. 12 uur vertrokken wij van hier naar Pymont: een prachtige mooie streek langs den spoorweg. Ook zijn wij met de trein door een hooge steenrots gereden, niet ver van Pymont, welke diep was uitgehakt alwaar de spoorweg wel 100 voet diep doorliep. Heele mooie bergen zijn wij voorbijgereist die geheel en al bebouwd waren. Ook verscheidene kudde schapen, wel 100 aan eene kudde. Dan ging de trein over een rijweg en dan weer er

40		24—30 September.		
24	ZONDAG.	Het grootste vertrouwen in uwe onderhoorigen te stellen, maakt meestal vertrouwen geheel onnoodig.		
		<i>Horster enk</i>	<i>1883 1884 1885</i>	
		<i>Emsterbroek</i>	<i>350 318 212</i>	
25	MAANDAG.	<i>2</i>	<i>250 252 206</i>	
		<i>3</i>	<i>195 204 170</i>	
		<i>Roon melaar</i>	<i>100 88 84</i>	
		<i>2 a</i>	<i>95 90 72</i>	
26	DINSDAG.	<i>3</i>	<i>220 232 182</i>	
		<i>4</i>	<i>160 156 116</i>	
		<i>Wijfoort</i>	<i>64 70 70</i>	
		<i>Doornenk</i>	<i>290 356 279</i>	
27	WOENSDAG.	<i>Wijfelsche</i>	<i>277 315 255</i>	
		<i>Burger</i>	<i>103 244 207</i>	
		<i>Laar enk</i>	<i>180 200 195</i>	
28	DONDERD.	<i>Waverkamp</i>	<i>105 119 100</i>	
		<i>Prake</i>	<i>45 52 34</i>	
		<i>Nierum</i>	<i>140 222 165</i>	
29	VRIJDAG.	<i>Ooster Oene</i>	<i>315 325 274</i>	
		<i>Wester Oene</i>	<i>324 336 264</i>	
		<i>Ooster Heng</i>	<i>282 314 235</i>	
		<i>Wester Heng</i>	<i>200 175 162</i>	
30	ZATERDAG.	<i>Ziel enk</i>	<i>280 348 313</i>	
		<i>Veller</i>	<i>250 218 186</i>	
		<i>Daas enk</i>	<i>110 234 105</i>	
		<i>Dijkhuizen</i>	<i>205 321 252</i>	
		<i>Boitel</i>	<i>237 295 241</i>	

onder door en ook wel dat de eene trein onder de andere doorreed. In Pymont is het de dag van onze aankomst erg onweer en regen zoodat ik weinig loopen kan, maar ik heb toch nog al wat gezien, voor 't eerst een frische waterbron op twee plaatsen alwaar drie mannen stonden te scheppen met glazen en een ieder die daar liep om een glas bronwater te drinken. Ja, zelfs honderd menschen die daar kwamen drinken, ook ik maakte van die gelegenheid gebruik en vond het zoo lekker dat ik voor de tweede maal nog eens weer ging, ook kon men daar warm bronwater krijgen, net naar verkiezing.

Zondagmorgen 12 Aug. ben ik boven op een hooge berg geweest, een prachtig gezicht maar ik was bek af toen ik er boven op was. Ook kan men hier ezels bekomen aan de voet van den berg om de berg te beklimmen, ezels of kleine ponys, maar ik maakte gebruik van mijn eigen beenen. Ook kan men rijtuigen bekomen die op een schone plaats klaar staan ingespannen aan eene rijweg. Ook is hier geen verdriet want de draaimolen staat geregeld te draaien met een draaiorgel, heel mooi maar vervelend en eentonig. Die draaimolen staat daar naar het schijnt jaar in jaar uit. Ook is hier een fontijn waarin het water altijd kookt en dan nog een andere met een hooge pijp er op die altijd rond draait waar aan de kanten dan wel weer kleinere pijpen aanwezig zijn. Dan vindt men hier buitengewoone mooie plantsoenen met slinger- en wandelpaden, ja zelfs zoo mooi, meer als ik er van schrijven kan.

Maandagmorgen 9 uur vertrokken wij van Pymont naar Iserlohn en kwamen daar kwart voor vijf aan, onderweg ontmoeten wij heel veel. Tusschen de stations Sandenbeck en Altenbeken reden wij wel 3 minuten met de trein onder de grond door, of binnen door eene groote berg, zoo dat het zoo duister werd in de waggon dat wij elkaar niet zien konden. Hetzelfde geval ontmoetten wij tusschen Holzwichede en Schwerte, het is een heel naar gevoel zoo in de trein in de duisternis te raken. Wel stond hier en daar in de muur een lichtje te branden, maar dat gaf niet veel licht. Ook waren de menschen ineens stil en begonnen hunne gesprekken weer aan te knopen toen wij weer in het licht waren. Dan kan ik U niet genoeg zeggen hoe mooi de trein onder langs de bergen heen loopt, dan door steenbergen gehakt wel 200 voet diep.

Alzoo hadden wij onze reis voor dien dag afgelegd en kwamen alzoo in Iserlohn, hier is niet veel bijzonders te zien, veel fabrieken zoo als ijzer, zink, brons (enz.). Dan stroomt hier een water door de stad dat boven van een berg komt en daar zoo de grond uit barst. Dat water loopt met zoo een snelheid dat er molens van loopen en het buldert er zoo door.

Van Iserlohn vertrokken dingsdag 14 aug. 's morgens om 8 uur naar Coblenz alwaar wij na twee uur oponthoud te Siegen 's avonds om half negen aankwamen. In Siegen hebben wij 's middags gegeten in het Hotel De gouden Leeuw. Siegen ligt geheel op een berg, de straten zijn daar zoo stijl dat als de rijtuigen er afkomen ze een wiel laten slepen door middel van een ketting. Het is geen mooie stad, wel groot maar erg doods. De huizen zijn daar allemaal met leijen bedekt, tot zelfs de buitenmuren toe, en hele huizen staan er maar met een steenen muur. Na daar gegeten te hebben vertrokken wij weer per omnibus naar den trein om onze reis naar Coblenz voort te zetten. Onderweg ontmoetten wij heel veel bergen en zelfs zoo hoog dat als ik uit het raam van den trein zag, nauwelijks de top zien kon. Verder allemaal steenbergen en bergen waarin die leij-

en zitten, namelijk dekleijen. Ook zijn wij weer onderscheide malen onder de bergen door gereden zoo als ik voorin opgeteekent heb.

Woensdagmorgen gingen wij met de trein van 11 uur naar Rudesheim en kwamen daar half twee aan. Daar hebben we gegeten in het Hotel Darmstadt en gingen wij toen na den eten met de boot naar Bingerbruck en waren daar om half vier. Daar hebben wij 2 uur stil geweest en vertrokken toen weer naar Coblenz en kwamen daar om 7 uur weer aan.

Onze heenreis naar Rudesheim was aan de eene kant van de Rijn en onze terugreis was aan de andere kant van de Rijn, aan beide kanten van de Rijn loopt een spoorweg, wij gingen dus met de stoomboot naar de overzijde van de Rijn. Veel bijzonders kan ik van deze reis niet melden als dat van Coblenz naar Rudesheim allemaal bergen langs de weg zijn, waarop de wijnstok groeit. Zeer schoone wijnstok vindt men daar op de bergen, zoo ook op de terugreis allemaal wijnbergen. Dan zag ik nog bij het station Caub een fort midden in de Rijn, een prachtig mooi gezicht, de trein loopt aan weerszijde dicht langs de Rijn. Coblenz is een groote en mooie stad en ligt vlak aan de Rijn, bijzonderheden aangaande Coblenz kan ik niet melden

Vrijdagmorgen 9 uur vertrokken wij naar Bonn en kwamen aldaar half elf aan. Bonn is een aardige stad, daar ben ik geweest naar Creuzenberg alwaar een Roomsche kerk op staat dien ik geheel ben doorgeweest. In die kerk was een kelder waar ik versteende lijken gezien heb, dan stond daar in een wandelpad rondom de kerk de twaalf lijdens-tafereelen van Jezus in beelden en huisjes gebouwt, heel netjes.

Van Bonn zijn wij vertrokken Vrijdag 17 Aug 's morgens om 10 uur en waren om 1 uur te Düsseldorf. Dit is een groote en mooie stad met heel mooie wandelwegen, hier zijn we gelogeerd in het Hotel Breidenbacherhof, veel bijzonderheden zijn hier aangaande niet te melden als dat hier door de stad kan gereden worden met paardenspoor. Van Dusseldorf vertrokken wij om half 10 Zaterdag 18 Aug. naar Aachen naar Hotel Heullens en kwamen aldaar om 1 uur aan. Na daar gegeten te hebben ben ik gaan loopen, eerst naar de twee warme waterbronnen die zich daar bevinden, één juist voor ons Hotel, de anderen in Horeb, een half uur buiten Aachen. Dat water loopt geregeld zoo door en is er zoo warm dat men bijna de vinger er niet in kan lijden.

Van Aachen vertrokken wij Zondagmiddag 19 Aug. 11 uur en kwamen na een opont-houdt te Arnhem 's avonds kwart voor elf te Zwolle aan.

Laten we aannemen dat Gerrit die nacht weer onder het eigen dak geslapen heeft. Want zo het een ieder van ons gaat na een verre reis, zal ook dit paard de stal wel geroken hebben. Wellicht denkt u bij het lezen van bovenstaand verslag: "Och, het was maar een sprongetje over de grens." Vergis u niet, ik denk dat het voor die tijd welhaast een wereldreis geweest is.

Het wordt zo zoetjes aan tijd om de almanak te sluiten. Maar niet voordat we u vertellen wie deze werkzame en reislustige jongeman was.

In de akte, opgemaakt bij zijn huwelijk, staat hij vermeld als zoon van Gerrit Gerritszoon Witteveen en Gerritje van Huffelen. Op deze grote dag - we schrij-

Onder-Afdeeling EPE.

L. Bakhuis,	<i>Veessen.</i>	T. Hassink,	<i>Oene.</i>
A. Bibo,	<i>Epe.</i>	B. Maten,	"
G. Bibo,	"	B. J. Megens,	<i>Vaassen.</i>
Joh. Bosch, Gz.,	"	W. Overbosch,	<i>Epe.</i>
Ch. le Chevalier,	<i>Amsterdam.</i>	P. Versteeg,	"
R. Dalhuizen,	<i>Oene.</i>	J. Vorsselman Bosch,	"
Jr. P. C. W. van der Feltz,	<i>Epe.</i>	Mr. E. F. J. Weerts,	"
Jr. W. A. van der Feltz,	<i>Assen.</i>	H. de Wolff,	"
L. van Gerrevink,	<i>Epe.</i>	G. de Zoete,	"

Naast Z.M. de Koning als Beschermheer van de Geldersche Maatschappij van Landbouw, zien we hierboven wie er binnen onze gemeente bestuurlijk de touwtjes in handen hadden. Voor velen van ons zijn het bekende namen.

ven 1 juli 1880 - trouwt de 32-jarige Gerrit Witteveen met Aartje Tenkink, 29-jarige dochter van kuiper Gerrit Tenkink en Aaltje Jonker. Voor zover we weten hebben Gerrit en Aartje geen kinderen gekregen.

Op 3 april 1895 overlijdt Gerrit Witteveen te Voorst. Hij is dan 47 jaar oud en (op dat moment) van beroep gemeentebode. Aartje is nooit hertrouwd en overleeft haar man bijna 35 jaar. Op 22 februari 1930 overlijdt ook zij te Voorst.

Volgen we nu de vermoedelijke weg die dit 133 jaar oude boekje gegaan is:

Kuipersdochter Aartje Tenkink werd geboren aan de Dorpsbeek in Epe, op de plek van de huidige Kuipershof. Haar ruim vier jaar oudere broer Hendrik zou zijn vader opvolgen in het kuipersvak. Op 2 mei 1885 treedt deze broer in het huwelijk met Gerritje Jonker. Volgen we nu de rechte familielijn, dan lijkt het logisch dat de almanak via hun zoon Gerrit en kleinzoon Jan terechtgekomen is bij achterkleinzoon Gerrit Tenkink, nog steeds woonachtig op de oude Kuipershof aan de Dorpsbeek. Het boekje heeft een goede plek gekregen.

En Gerrit; iej ziet et, ik konne d'r wat mee.

Met dank aan ons aller Hannie Tijman voor haar meedenken in bovenstaand familieverband, kunnen we deze kleine geschiedenis met een gerust hart afsluiten.

HISTORISCH GRONDGEBRUIK IN DE GEMEENTE EPE (5)

Peter Stork

IJssel en IJsselvallei

Voor de voorlaatste IJstijd, het Saaliën, 370.000 tot 130.000 voor Chr., stroomden de Rijn en de Maas waar nu de Veluwe en de IJsselvallei liggen. Een uit Scandinavië afkomstige gletsjer dreef een wig in dit gebied en vormde de stuwwallen van de Veluwe en Salland. Bij het wegsmelten van de gletsjer bleef een diepe trog liggen: het dal van de IJssel. Deze trog is later grotendeels opgevuld met van de stuwwallen afgegleden materiaal en rivierdepot. De afwatering ging in de richting van het Flevomeer (Flevo Lacus) bij Salahon (IJsselmuiden). Na de opstuwing van de Veluwe en de Sallandse heuvels tijdens het Saaliën werd de Rijn met het afsmelten van het ijs gedwongen in westelijke richting te stromen. De laagte tussen de Veluwe en de Sallandse heuvelrug werd aanvankelijk niet gevoed met Rijnwater maar alleen door zijrivieren en beken, waarvan de Oude IJssel de voornaamste was.

Er is beweerd dat de Romein Drusus ter hoogte van Doornenburg een dam in de Rijn liet bouwen met een doorsteek naar de IJssel, de Drususgracht, waardoor de IJssel meer water kreeg toegevoerd, maar deze Drususgracht is later in het westen van Nederland verondersteld. De IJssel was oorspronkelijk een rivier met meer dan één bedding, een zgn. vlechtende rivier, later een meanderende (= kronkelende) rivier. Al vroeg werd de IJssel Hisla, Isula of Isala genoemd hetgeen betekent de 'driftige': een gebied met meerdere waterlopen, moerassen, rietvelden en moerasbossen.

Aan de westzijde hiervan woonden de Franken en aan de oostzijde en ten noorden van de Oude IJssel, de Saksen, eerder afkomstig uit Sleeswijk-Holstein. Al in de Karolingische tijd, ± 800, kwamen er plaatselijk op de oevers van de zandige uitlopers van de Veluwe nederzettingen waar haver en gerst werden verbouwd. De meeste nederzettingen langs de rivier zijn ontstaan op hoger gelegen rivierduinen, die in de laatste IJstijd, het Weichseliën, zijn ontstaan, doordat de wind vat kreeg op droogliggende zandbodems. Na de laatste IJstijd kregen de hogere delen een bosbegroeiing en vond in de lagere delen veenvorming plaats. In de tweede of derde eeuw zijn de Hamaven, een Germaanse stam, vanuit het oosten de IJssel overgestoken.

Na Karel de Grote werd de IJsselstreek onderdeel van het latere Duitse Rijk en tevens leengoed van de bisschop van Utrecht die het beheer onderbracht bij kloosters, zoals in Wilp, Colmsgate, Oene en Apeldoorn. Daarbij bewaakte de deken het geestelijk welzijn; de proost zorgde voor het beheer van de domeingronden. Bisschoppen en abten hadden, naast een religieuze taak, ook een bestuurlijke taak en kregen daartoe grondgebied in leen.

De Vikingen vielen tussen 790 en 840 het 'buitenland' aan ten gevolge van

overbevolking en voedseltekort. Zij deden dit met behulp van schepen, bemand door 30 tot 60 krijgers. Vooral kloosters waren het doelwit. Vanaf 830 werd het Nederlandse rivierengebied door de Vikingen lastiggevalen. Dorestad werd meerdere malen geplunderd. Het Valkhof in Nijmegen werd hun uitvalsbasis. Van daaruit werd eerst in 882 Zutphen geplunderd en verbrand en daarna Deventer. Beide nederzettingen bestonden toen uit houten huizen.

Om Zutphen tegen de Vikingen te beschermen liet Everhardus van Hamaland en graaf van de IJsselgouw tussen 886 en 895 een ringwalburcht bouwen. Ook Deventer bouwde een versterking in de vorm van een wal en gracht. Stadswallen en – na de uitvinding van de steenbakkerij – stadsmuren speelden een grote rol bij de onderlinge twisten tussen kerkvorsten, graven, rivaliserende ridders en hertogen.

Na de ijzerwinning op de Veluwe in de achtste tot en met de tiende eeuw werd dit van de negende tot de twaalfde eeuw opgevolgd met de exploitatie van moeraserts in de omgeving van de Oude IJssel. Dit leidde tot ijzerindustrie in Doesburg, Zutphen en Deventer.

Rond het jaar 1000 bestond West-Nederland nog voor 90% uit ontoegankelijke venen en moerassen. Enkele hoger gelegen delen, zoals Texel en Wieringen, waren bewoond. In die tijd heeft de zee de nodige ravage aangericht in onder meer Holland en Zeeland.

De IJssel was toen nog een meanderende rivier en had meer waterafvoer afkomstig van de Rijn. De Zuiderzee ontstond met een vergrote geul naar de Noordzee. Plaatselijk werden dijken aangelegd met afwatering op de rivier of op de lageregelegen komgronden. Ook werd toen al een wetering gegraven tussen de Kerkdijk bij Heerde en Hattem. Een vroege komgrondontginning uit ongeveer 900 ontstond in het Lutterbroek ten oosten van Wapenveld.

In onze streek kwamen de steden Zutphen en Deventer op, die al in de tijd van de Vikingen (800-1000) van betekenis waren voor handel en nijverheid. Deventer wordt al genoemd als plek waar Lebuïnus in de tweede helft van de achtste eeuw een kapel heeft gesticht en waar de Duitse koning een soort belastingkantoor had. Olst, Holsto, zou al in 874 zijn geschonken aan het klooster Essen door Lodewijk de Duitser. Otto I, koning van Duitsland, noemt dit in 947.

In het jaar 1016 was een zekere Balderik een te machtige graaf in de ogen van koning Hendrik II. Deze besloot het zgn. Hamaland, dat aan beide zijden van de IJssel lag, te verdelen onder het geestelijke bisdom Utrecht en het wereldlijke graafschap Zutphen.

In de twaalfde eeuw slibde de Rijn bij Katwijk dicht en kreeg de IJssel de grootste afvoer van de Rijn, waardoor er op en langs de IJssel meer handel kon worden gedreven. Er ontstond rivaliteit over de handel in doorvoerproducten tussen Deventer, het domein van de bisschop van Utrecht, en Zutphen, het domein van de graaf. In 1100 wordt in Koblenz al Noorse haring verhandeld. Dit valt samen met het begin van de Hanzetijd, waarin eerst de kooplieden, die

Gedeelte van de stadswal van Hattem, circa 1907, Rijksdienst Monumentenzorg

dezelfde koopwaar verhandelden, zich aaneensloten binnen een stad, hetgeen later uitgroeide tot een groep steden die zich ging organiseren in de Hanze, een verbond van rond de 200 steden. Deze organisatie lijkt op een Europese Unie en duurde tot in de 17e eeuw. Later werden niet-Hanzesteden, zoals Amsterdam, belangrijker en werden Amerika en het Verre Oosten aantrekkelijke handelsgebieden.

Deventer en Zutphen waren – naast Harderwijk, Kampen, etc. – in deze streek dé Hanzesteden. Hattem liet zich als bijstad vertegenwoordigen door grotere steden zoals Arnhem en Zutphen, ooit de rijkste stad van Gelre.

In 1161 werd in Lübeck het Hanzeverbond van handelspartners opgericht: de Hanze. Tot de laatste Hanzedag in 1669 participeerden op de voorlaatste dag in Keulen nog 20 van de oorspronkelijk 200 deelnemende steden. Het was een verbond van kooplieden uit vrije steden van Bergen tot Krakau en van Dieppe tot Novgorod. Zij gebruikten schepen, koggen genoemd, in wezen geëvalueerde vikingschepen, die, als het nodig was, ook als oorlogsschepen konden worden gebruikt. Op de rivieren moesten zij vaak worden getrokken. Zo werd onder meer zout uit Lübeck in Zutphen verhandeld op de Saltmarkt, later Zaadmarkt genoemd. Bekend was de Bergervaart vanuit Deventer. Van 1200 tot 1450 was Kampen een belangrijke overslaghaven. Andere Hanzesteden rond de IJssel waren Arnhem, Doesburg, Zutphen, Deventer, Hattem, Zwolle en Hasselt.

De eerste steensoort die over de IJssel werd vervoerd, was natuursteen: tufsteen uit de Eifel voor de bouw van kerkjes. De Bentheimer zandsteen werd vanaf ± 1450 over de Vecht naar Zwolle aangevoerd. Molenstenen, gemaakt

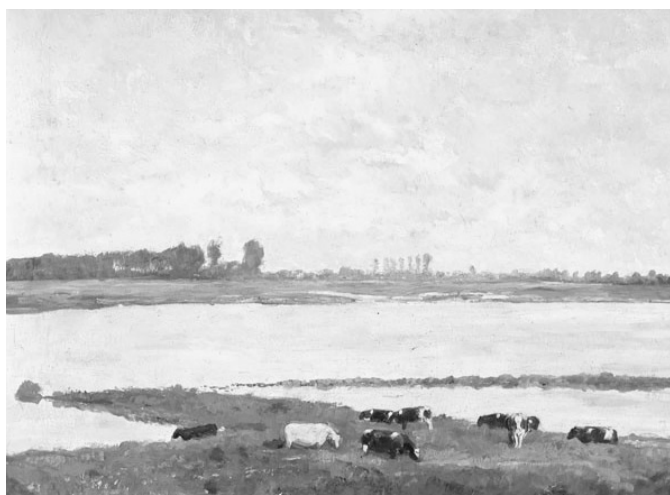
van lava, werden uit Duitsland over de Rijn getransporteerd onder meer naar Deventer. Nadat de baksteen was uitgevonden, zou Gelderland uiteindelijk 143 steenfabrieken krijgen waarvan 75 in de IJsselvallei (1924).

De buurschappen hadden vaak een hof of *curtis* als centrum van waaruit ontginningsactiviteiten plaatsvonden, aanvankelijk door horigen. De buurschap of *villa* was de oudste staatkundige eenheid en hoefde niet onder het domein van de landsheer, graaf of hertog, te vallen.

Een aantal buurschappen samen vormde een kerspel, een kerkdorp. Deze eenheid had zowel de kerkelijke als de rechterlijke macht. Sommige afzonderlijke kerspelen brachten waterkeringen aan in de vorm van kaden, om het IJsselwater tegen te houden. Deventer en het kapittel van St Lebuïnus hadden invloed op de buurschappen en kerspelen van de Veluwe, zoals Terwolde, Wormingen, Wilp en Twello.

Vanaf 1298 komen de marken op naast de kerspelen en buurschappen. Deze zijn als zelfstandige geërfden, als vervolg op de *villae*, blijven bestaan, nadat de hoven met horigheid grotere boerderijen waren geworden en centra voor de betaling van tijsen en pachten. De marken moesten het ongeordende en willekeurige gebruik van woeste gronden gaan regelen voor de kerspelen en/of buurschappen ten behoeve van de exploitatie van bossen, heidevelden en moerassige weilanden. Na 1200 hadden ontginningen plaats, onder meer vanuit het bisdom Utrecht, zoals dat van het kapittel van Sint Marie dat sinds 1108 hoven bezat in Apeldoorn, Oene en Aard bij Wilp. Deze hoven dienden om het onroerend goed te beheren, maar ook als centra voor zielzorg.

De graaf verkocht, om meer inkomsten te hebben, woeste gronden van het wildernisregaal, het niet in cultuur gebrachte gebied buiten de gronden van buurschappen, markeorganisaties of particulieren. Dit stoelde op het koninklijke recht, dat aan de landsheer toekwam. Vanaf 1250 wordt er op grote schaal ontgonnen, maar niet vanuit de hoven. Vanaf die tijd wordt met behulp van kolonisten uit Holland en Friesland het Hollanderbroek (Oldebroek) in cultuur gebracht.

De IJssel met koeien. Schilderij van Jan Voerman

Vanuit de hof van St Marie in Oene werden rond 1300 ontginningsactiviteiten ondernomen. Oene had een eigen waterstaatkundige organisatie met een eigen bekading en rechtstreekse afwatering op de IJssel. Dit duurde tot 1420 waarna de lozing op de Grote Wetering plaatsvond.

Teneinde grip op het riviertransport te krijgen kocht de graaf van Gelre,

Reinald I (1271-1318), het kasteel Nijenbeek in 1296 van de erfgenamen van Dirk van Vredestorp en beheerste daarmee het scheepvaartverkeer tussen Deventer en Zutphen. Hij gaf stadsrechten aan Hattem in 1299, dat een bolwerk werd aan de noordoostgrens van Gelre. In 1310 werd Reinald hiervoor op de vingers getikt door koning Hendrik. De eerste burcht in Hattem stamt waarschijnlijk uit 1350.

Rond 1300 heerste er op de Veluwe een grote verscheidenheid aan rechtstanden. De Veluwe bleef een strijdpunt in de vorming van de territoria Gelre en Oversticht. Tussen 1300 en 1350 is er een opkomende invloed van de steden. In 1308 kwam de bisschop Guy van Avesnes met de Dijkbrief voor Salland. Dat wil zeggen, een opdracht tot de aanleg van een dijk ten oosten van de IJssel van het klooster Ter Hunnepe bij Deventer tot IJsselmuiden, de monding van de IJssel. Zo ontstaat een bestuurlijke eenheid van waterstaatszorg en landsheerlijk plattelandsbestuur. Hierdoor werd de aaneengeschakelde bedijking aan de Sallandse kant gerealiseerd als westgrens van het Oversticht. Een uitzondering vormden de nederzettingen op de oeverwallen op de westoever, die op het Oversticht waren georiënteerd, ten gevolge van de moeraszone die hen scheidde van de Veluwe. Dit betreft Marle, Wijvoorden en Welsum. Het huidige weteringengebied, aan de westzijde van de rivier, kreeg meer wateroverlast als gevolg van de bedijking aan de Sallandse kant. Nadat bisschop Guy van Avesnes graaf Reinald I in 1311 rechtstreeks had beleend met de Veluwe, liet Reinald I rond 1314 een waterkering aanleggen van Klarenbeek naar kasteel Nijenbeek, de zgn. Huttendijk. Ook werden kaden aangelegd rond landerijen, zoals die van het kapittel St Marie in Oene.

Als opvolger van Reinald I stichtte Graaf Reinald II (1318-1339) 'Nijbroek' in het gebied ten westen van de IJssel en ten noorden van het gebied waar Deventer en het bisdom Utrecht veel invloed op de IJsselvallei hadden. Tot 1339 viel een kapel aldaar onder Terwolde. Terwolde stond als kerspel onder gezag van de proost van Sint Lebuïnus, en Wilp was een leen van diezelfde proosdij. De uitgifte van het wildernisregaal 'Nijbroek' leverde Reinald II zowel aanzien als inkomen op. Zo bepaalde hij in 1328 dat alle woeste grond tussen Teuge en Werven tegen erfpacht mocht worden ontgonnen, met daaraan verbonden de voorwaarde dat de waterstaatstoestand zou worden verbeterd. Dit gebied werd losgemaakt van het omringende gebied en viel rechtstreeks onder de landsheer. Zo startte de ontginning van de polder Nijbroek, iets jonger dan de Terwoldse Wetering en omgeven door de Veluwsedijk, de Vloeddijk, de Zeedijk, de Kadijk en de Bekendijk, met Nijbroek aan de Middendijk als centrum van waaruit het gebied werd ontgonnen.

De graaf liet vakmensen als immigranten uit Holland en Zeeland naar Nijbroek komen. In veertien jaar tijds werden 76 hoeven, d.w.z. hofsteden met land, ontgonnen en werden op de laagst gelegen delen weteringen (gekanaliseerde watergangen) gegraven. Soms waren dit restanten van natuurlijke waterlopen of relictten van oude IJsseltakken. Men had echter nog onvoldoende verweer tegen het IJsselwater.

Oene stichtte als reactie op de activiteiten in Nijbroek een eigen waterstaatkundige organisatie met een eigen bekading en afwatering rechtstreeks op de IJssel, waardoor het komgebied tussen Teuge en Hattem in tweeën werd gesplitst.

Omstreeks 1335 kwam de kartuizer monnikenorde naar de Noordelijke Nederlanden. Zij kenden een gemeenschappelijk leven als kluizenaars, verbonden met strenge boetedoeningen. Reinald II maakte een plan voor de stichting van een klooster dat in 1342 door Reinald III het klooster Monnikhuizen ten noorden van Arnhem werd. De Kartuizerorde was onderdeel van de Grande Chartreuse bij Grenoble. De Kartuizer monniken hadden ervaring met de ontginning van moerasgebieden. Zij hadden een hof in Nijbroek. Het spijker (opslagplaats) werd bewoond door een meier (bedrijfsleider) van Monnikhuizen en later door de richter De Fransenburg. Nijbroek was een zelfstandige richterschap.

In 1357 wordt in Deventer melding gemaakt van Sconenbroke (Schoonsbroek) bij Apeldoorn. Een meier van Monnikhuizen moet hier hebben gewoond in een deel van een spijker of tiendschuur voor graan. Verder zou het een planingsplaats zijn geweest voor de ontginning van het broek.

In 1342 schonk hertog Reinald II drie van zijn vier hoeven in Nijbroek en 500 kleinpenningen. Sconenbroke was wellicht een dependance van Nijbroek. De ontginning van Nijbroek hing te veel af van de waterstaatszorg van de omringende kerspelen. De bedreiging door hoogwater van de IJssel was dusdanig dat moest worden ingegrepen.

In 1361 kwam hertog Eduard aan de macht. Hij bracht in 1370 de Dijkbrief van Veluwe uit en bepaalde dat de kerspelen Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde en Vorchten een dijk moesten bouwen vanaf het kerspel Twello (Deventer gebied) *Mudinges hecke* (Meermuiden) *to Hulsberghe aan den berghe* (Noord-Veluwe).

Het klooster Monnikhuizen werd, tezamen met andere geërfd van Nijbroek, het uitvoerend orgaan voor de verdere aanleg van de bandijk, de weteringen, de ontginning en de aanleg van duikersluizen ten zuidoosten van Hulsbergen. Er vond systematische ontginning van de broekgronden plaats, waarbij Nijbroek als zelfstandig richterambt werd gehandhaafd. De leiding had de prior van Monnikhuizen Hendrik Egher von Kalker, een vriend van Geert Grote.

Om het Veluwse heuvelwater, dat vrijelijk de vallei instroomde, op te vangen werd, onder invloed van Monnikhuizen en in aansluiting op de Ugchelsebeek, de Grift gegraven tussen Apeldoorn en Hattem. Langs de Grift gingen de Monnikhuizers watermolens exploiteren ter hoogte van Apeldoorn, Wenum en Heerde. In 1470 kwamen de Grift en de andere weteringen onder de rechtsbevoegdheid van het polderdistrict Veluwe. De Veluwse bandijk was ongeveer in 1390 voltooid, maar was geen hecht bouwwerk. Slecht onderhoud, stormen en oorlogen zorgden in de loop van de tijd voor vele dijkdoorbraken, overstromingen en overlast voor de bewoners. Vele dijkdoorbraken hebben

Grote Kerk te Epe. Buitenzijde muren grotendeels van tufsteen. Foto: Jacques Meijer

plaatsgehad in onder meer 1421, 1491, 1496, 1552, 1555, 1648, 1658, 1670, 1682, 1814 en 1868. De laatste dijkdoorbraak vond plaats in 1926 bij Zalk.

Toen tussen 1370 en 1380 aan weerszijden van de IJssel de bedijking ter hoogte van Wijhe was voltooid, werd het Wijhese veer in bedrijf genomen op de plaats waar de oude voorde, een ondiepe oversteekplaats Wijnvoorde, lag. Oene behield tot circa 1420 een eigen afwatering op de IJssel en loosde daarna via de Grote Wetering op de IJssel. Al in 1400 is er sprake van een Grote Voorn, een doorwaadbare plaats in de IJssel vanuit Oene. Hier woonde Arend ten Voorde, die in 1401 in de adelstand werd verheven. Al voor 1340 had Reinald II aan Diederik van Buckhorst een dijkrecht verleend voor een waterkering tussen Hattem en Buckhorst bij Zalk. In 1401 schonk de hertog van Gelre Willem I, de 300 ha grote Hoenwaard of Homoet aan Hattem. Uit ditzelfde jaar is de Grote Voorn als doorwaadbare plaats nabij Welsum bekend.

Met de St Elisabethsvloed van 1427 wordt onder meer de Biesbosch gevormd. Daarna is de Waal meer water gaan afvoeren. Dit leidde tot meer verzanding van de IJssel, hetgeen vooral na 1500 merkbaar werd. Deventer en Zutphen werden daardoor minder bereikbaar voor het scheepvaartverkeer van de inmiddels grotere schepen. Een maand na de Elisabethsvloed brak de Huttendijk bij Gietelo door. Samen met Wilp waren dit kwetsbare plekken in verband met de riviervernauwing bij Deventer.

In 1435 werden de kerspelen Beekbergen, Gietelo, Twello, Wilp, Apeldoorn,

Epe en Vaassen aan het dijkgraafambt toegevoegd. De eerste dijkgraaf was Hendrik Holtcamp (1450-1461). Hij viel aanvankelijk niet onder het landdros-tambt Veluwe.

De zestiende en zeventiende eeuw worden gekenmerkt door (godsdienst)oorlogen en landjepik. Verschillende malen speelde de IJssel een rol als verdedigingslinie en werd vooral onder prins Maurits ingericht met schansen, redouten (kleine verdedigingswerken) en blokhuisen. Spaanse, Franse, Keulse, Münsterse legers speelden daarbij een rol, tot en met Russische en Pruisische legers in de negentiende eeuw. De laatste maal dat de IJssel binnen het defensiebeleid een rol speelde was tussen 1952 en 1968 als mogelijke verdediging tegen Rusland.

In 1519 gaf hertog Karel van Gelre een stouwrecht aan de geërfden van de Grote Wetering, om het binnenwater op te kunnen stuwen door middel van een dijk: de nog aanwezig Kerkdijk tussen Heerde en Veessen. In 1533 wordt een veerpont genoemd tussen Hattem en Oldeneel. Tussen 1705 en 1707 is het Pannerdens kanaal gegraven waardoor Rijn en IJssel meer water kregen.

Een eerste stoomgemaal werd in de Dwarsdijk bij Werven gebouwd in 1868, nadat eeuwenlang met alleen sluizen en sluiskleppen werd gewerkt. Dit stoomgemaal werd in 1920 vervangen door het gemaal Pouwel Bakhuis en in 1999 door het elektrische gemaal Veluwe.

Sinds de realisatie van een stuw bij Driel in de Rijn in 1970 kan de IJssel drie maal zoveel water krijgen als voordien.

Gemaal Pouwel Bakhuis. Foto: Jacques Meijer

EIMMAR

Freek Bomhof

Op de hoek van de Dorpsstraat en de Prins Bernhardlaan te Vaassen staat een wit herenhuis, waarop aan de noordkant muurankers zijn geplaatst met het jaartal 1914.

Het huis werd gebouwd door aannemersbedrijf W. Terwel, in opdracht van mevrouw Hendrika Maria Mulder, weduwe van dokter N. ten Kate. Zij leefde van 29 mei 1857 tot 4 oktober 1914. Zij was de dochter van de bekende Jan Mulder (1827-1909) en de moeder van Jan Mulder ten Kate (1883-1951). De architect was de heer Dekker uit Heerde, die tevens twee jaar later architect was van de Vossenhoek (zie Ampt Epe, februari 2009). Wat bouwstijl betreft, ontlopen de beide huizen elkaar niet veel. De stoep met de treden, portaal en voordeur en de erker aan de voorzijde waren van beide huizen gelijk. Na het gereedkomen van de bouw overleed mevrouw Ten Kate-Mulder; zij heeft er niet gewoond.

De eerste bewoner van het huis werd Gerrit Wagenaar, zoon van de eigenaar van de Griftsemolen. Twee jaar later liet hij de Vossenhoek bouwen, dat toen Gelria werd genoemd.

Het huis aan de Dorpsstraat nummer 2 werd aangekocht door de familie Thomson, die er een pension begon. Als zodanig floreerde het huis in de jaren twintig. Nu zouden we zoiets een 'bed and breakfast' noemen. Nadat de heer Thomson begin jaren dertig was overleden, bouwde zijn weduwe een nieuw huis in de tuin van pension Thomson en noemde dit huis (Dorpsstraat 4) 'De Tent'. Daarna nam de familie Kamphuis het pension over en noemde de villa 'Pension Eimmar', een naam die was samengesteld uit de beginletters van de namen van hun twee kinderen: EIMbert en MARietje.

In de oorlogsjaren werd het huis bevolkt door talloze NSB-aanhangers en landwachters, die van daaruit de bezetter behulpzaam waren bij het terrorise-

ren van de Veluwe. Een zwarte bladzijde in de geschiedenis van Pension Eimmar.

De bekende fotograaf A.C. van Vliet heeft na de oorlog een tijdlang in enkele kamers van Eimmar gewoond. Hij oefende daar zijn bedrijf uit onder de naam 'Fotohuis de Cannenburgh'.

Eind jaren vijftig nam de familie Van Klaveren het pension over van de familie Kamphuis. Veel mensen hebben in die jaren tijdelijk in een deel van de villa gewoond. In 1971 werd het geheel gekocht door Maarten Mulder ten Kate, de achterkleinzoon van mevrouw Ten Kate-Mulder. Hij begon er een makelaarskantoor. Dit had hij overgenomen van zijn vader, N. Mulder ten Kate. De aangebouwde schuur aan de achterzijde werd verbouwd tot kantoorruimte. Het huis werd ondertussen wit geschilderd. In 1975 veranderde het opnieuw van eigenaar. De familie Bosschart uit Apeldoorn kocht het om er te gaan wonen; zij namen de kantoorruimten in gebruik voor hun handelsonderneming.

In 1978 werd er weer van eigenaar gewisseld. De familie Van Soest werd nu de nieuwe eigenaar en bewoner; het kantoorgedeelte werd gebruikt voor hun eigen bouwexploitatie maatschappij. Na achttien jaar vertrok de familie Van Soest. Het huis wordt nu door een particulier bewoond.

Villa Eimmar, die al bijna honderd jaar op een prominente plaats in Vaassen staat, heeft al een stuk plaatselijke geschiedenis meegemaakt. In de tijd van Thomson, maar zeker ook in de oorlogsjaren. Hopelijk wordt de villa voorlopig niet afgebroken. Anders verdwijnt er weer een stukje oud Vaassen.

GESCHIEDENIS VAN DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK IN EPE

Dianne Hamer

Van de heer C.B.M. van de Meer uit Epe ontvang ik interessant historisch materiaal over de Martinus Parochie in Epe, dat hij in de periode van ongeveer 1960 tot 2003 heeft verzameld. In 2003 bestond de parochie 100 jaar en hij heeft toen, samen met anderen, een tentoonstelling georganiseerd. Hierna is hij begonnen met het ordenen van het archief, in samenwerking met de heer Leurs. Hier is hij tot op heden mee bezig. Mede aan de hand van dit door hem verstrekte materiaal zal ik enkele artikelen schrijven over de geschiedenis van de katholieken in het dorp Epe.

De komst van het christendom

Ten noorden van het Romeinse castellum Trajectum (het latere Utrecht) werd in de Frankische tijd het eerste kerkje in Nederland gebouwd gewijd aan St Maarten, Martinus van Tours, de beschermheilige van de Franken.

In 690 vestigde de monnik Willibrord (circa 658-739) zich te Utrecht. Hij was afkomstig uit Northumberland in Noord-Engeland en werd opgevoed in het benedictijnenklooster Ripon bij York. Hij verbleef vanaf 678 in het Ierse klooster Rathmelsigi in Mellifont en werd daar door abt-bisschop Egbertus enthousiast gemaakt voor de geloofsverkondiging onder de Friezen. Willibrord herbouwde in Utrecht op de oude fundamenten de kerk van St Maarten (waarschijnlijk de Dom). Niet lang daarna vertrok Willibrord naar Rome om zijn zending door de paus te laten bekrachtigen en in 695 werd hij tot aartsbisschop van de Friezen gewijd.

Eenmaal teruggekeerd bouwde hij een tweede kerk binnen het castellum, de St Salvator. In de buurt van deze kerk werd een *monasterium* gesticht, waar monniken, kanunniken, zendelingen uit Engeland, docenten en adellijke jongelui, die er onderwijs kregen, verbleven. Dit *monasterium* kan het beste vergeleken worden met een 'domschool' of een 'kathedrale school', zoals die ook bij de kathedralen in Northumberland waren gesticht. Angelen, Saksen, Friezen, Franken, Beieren en Zwaben studeerden aan deze Salvatorschool. Er waren bijbelhandschriften uit Rome, maar ook waren er waarschijnlijk al manuscripten van profane schrijvers in de bibliotheek. De Utrechtse Domschool was heel lang enig in zijn soort in Nederland en kan vergeleken worden met centra als York, Aken, Tours en Fulda. Willibrord heeft in zijn vijftig jaren durende werkzaamheid een groot gedeelte van het huidige Nederland tot het christendom bekeerd en hij wordt dan ook 'Apostel der Friezen' genoemd.

Een van de bekendste leerlingen van de Utrechtse domschool was de uit Engeland afkomstige Lebuïnus, die in de 8e eeuw richting Salland trok en eerst een kapel in Wilp stichtte (756), om van daaruit zijn zendingsactiviteiten op het noorden te richten. Zijn volgende stichting was een kerk in Deventer (ca.

768). Deze houten kerk werd enkele jaren daarna door de niet-gekerstende Saksen in brand gestoken, zij zagen dit als een heilige plicht. De kerk werd herbouwd en Lebuïnus werd hier na zijn dood begraven.

Kerk in Epe

Door een schenking van een zekere Brunhold in 892 aan het klooster Lauresham in Hessen in Duitsland van o.a. een kapel en een hoeve in de Mark Fasna (Vaassen) is bekend dat er in 892 een kapel in Vaassen stond. Er moeten zeker meer kapellen in onze streek gebouwd zijn en waarschijnlijk ook in Epe. Jammer genoeg tasten we voor de oudste geschiedenis hiervan in het duister! Rond 1150 was er in ieder geval een stenen parochiekerk in Epe, die ongetwijfeld voorafgegaan is door een houten kerk. Aanvankelijk hoorden er bij deze parochiekerk vijf kapellen in omliggende dorpen: Hattem, Heerde, Vorchten, Vaassen en Oene.

Rond 1176 nam bisschop Godfried van Rhenen, ingegeven door de grote toename van de katholieke bevolking, een ingrijpende beslissing: Hattem, Heerde en Vorchten werden van Epe afgescheiden en vormden een eigen parochie. Oene en Vaassen bleven bij de moederkerk Epe, rond 1250 werden zij tot zelfstandige parochies verheven.

In de middeleeuwen was Epe een bloeiende parochie met verschillende pastoors, die ook deken van de Veluwe waren. De kerk werd diverse malen verbouwd en vergroot. In de 15e eeuw kreeg de Grote Kerk haar definitieve vorm en werden de muren en gewelven met schilderijen versierd. Bij de restauratie in 1962 zijn die weer gedeeltelijk tevoorschijn gekomen.

De reformatie

In de 16e eeuw vond de reformatie plaats, ontstaan uit kritiek op misstanden in de kerk. Hoge geestelijken lieten zich ruim betalen voor kerkelijke handelingen die zij vaak niet zelf verrichtten. Kloosters verrijkten zich in toenemende mate ten koste van de gelovigen en zij gebruikten hun voorrechten, ondermeer vrijstelling van belasting, om de opbrengst van hun bezittingen te vergroten. De slechte opleiding van veel geestelijken ergerde leken die gestuurd hadden aan de nieuwe stadsscholen. De rectoren van die scholen hadden kennisgemaakt met het nieuwe humanisme en lieten hun leerlingen de klassieken bestuderen. In die kringen ontstond een grote belangstelling voor de oorspronkelijke bijbeltekst. Dit leidde tot kritiek op de kerkelijke leer en praktijken. Zo schreef Erasmus van Rotterdam hierover een boek *Lof der Zotheid* (1511), waarin hij zijn verontwaardiging uitte over priesters die dronken, gokten en dobelden op kerkelijke feestdagen.

De reformatie was oorspronkelijk bedoeld om de kerk van binnenuit te hervormen, maar groeide uit tot een heel nieuwe beweging, waarin de geestelijke Maarten Luther een belangrijke rol heeft gespeeld. In

Avondmaalsbeker uit 1574

1517 publiceerde hij zijn stellingen tegen de handel in aflaten in Wittenberg en vormde hiermee het symbolische begin van het protestantisme.

In 1566 vond de beeldenstorm plaats in de Nederlanden, een serie vernielingen door woedende menigten van katholieke kerken, kapellen, abdijen en kloosters met hun altaren, beelden, doopvonten, koorgestoelten, preekstoelen, orgels, kelken, schilderijen, kerkelijke boeken en gewaden.

In Epe is de reformatie zonder beeldenstorm verlopen en is eigenlijk begonnen met de komst van de eerste predikant Paulus Antoni in 1581. In 1583 verscheen een ordonnantie van het Hof van Gelre, waarin het verboden werd in de kerken nog langer missen te lezen. Ook werd men verplicht om de reformatorische regelen in acht te nemen. De kerken werden onteigend, de altaren afgebroken en de heiligenbeelden en wijwatervaten, etc. verwijderd.

Er verschenen strenge plakكاتen en het godsdienstige leven van de katholieken werd bemoeilijkt.

In 1592 werd Ludolphus Pieck benoemd tot pastoor van Epe, met dien verstande dat hij geacht werd de twaalf artikelen van het protestantisme te erkennen. Op de classisvergadering van 14 november 1592 beloofde hij *'sich conform te holden en te dragen.'* In 1593 werd hij gesuspendeerd (= geschorst) door de Gelderse Synode omdat hij wegbleef van de classis in Harderwijk. Ook kwam hij niet opdagen op latere vergaderingen. In 1598 op de classis van Putten verklaarde hij dat hij de leer van de protestantse catechismus niet voor *'schriftmatig'* hield en hij ontkende bovendien dat hij deze in 1592 had aangenomen. Als straf werd hij in 1598 afgezet met toekenning van levensonderhoud. Epe had geen pastoor en geen rooms-katholieke kerk meer.

Geen priester durfde zich meer in het openbaar te vertonen en als een priester aan gelovigen de H. Sacramenten toe wilde dienen, dan moest dit in alle stilte 's nachts gebeuren op een afgelegen plek, bijvoorbeeld in een schuur of een schaapskooi.

Toch verdween hetatholicisme op de Veluwe niet helemaal. Een belangrijke rol hebben daarbij enkele adellijke families gespeeld, die trouw bleven aan het katholieke geloof. Aan het begin van de 17e eeuw vond een aan vervolging ontkomen priester onderdak op het kasteel Swanenburg in Vorchten, waar in de 17e eeuw nog de relikwieën van de Lebuïnuskerk in Deventer werden bewaard. De eigenaar gaf toestemming om een kamer tot kapel in te richten en zo konden de katholieken van Epe en Heerde hun godsdienstplichten vervullen, de H. Mis bijwonen en de H. Sacramenten ontvangen. Zij moesten er dan wel een flinke tocht voor over hebben: het kostte ze 3 tot 4 uur over slechte wegen om er te komen. Hier kwam rond 1700 een einde aan, toen dit kasteel door vererving in handen van een protestantse eigenaar kwam.

Schuilkerken

De heer Van Isendoorn à Blois van de Cannenburch in Vaassen liet in een van zijn boerderijen, die halverwege Heerde in Vemde lag, een kamer inrichten waar de godsdienstoefeningen gehouden konden worden. Er werd een kast

ingericht als altaar en hij zorgde voor de benodigde misgewaden en paramenten. In de 17e eeuw kwamen veel van deze schuilkerken voor in gebouwen, waaraan men niet kon zien dat er zich een kerk in bevond. In de stad was dat vaak in huizen en pakhuizen, terwijl op het platteland meestal schuren werden gebruikt. Daarom werden deze kerken dan ook schuurkerken genoemd.

In de loop van de tijd werd het gebruik van schuilkerken steeds meer toegestaan. Aanvankelijk werden ze oogluikend gedoogd, later kon tegen betaling van de zogenaamde recognitiegelden, enorme sommen geld, een vergunning gekregen worden. Om een dergelijke vergunning te krijgen, moest de schuilkerk van buiten absoluut niet herkenbaar zijn als kerkgebouw en het gebruik mocht door de calvinisten niet als storend worden ervaren. De toegangsdeur mocht niet aan de openbare weg liggen en de kerkgangers mochten met niet meer dan twee personen tegelijk naar binnen. Klokgelui was verboden en het gezang mocht buiten niet hoorbaar zijn. Op het platteland moest de kerk vaak buiten het dorp liggen en mocht alleen een rieten dak hebben als teken van ondergeschiktheid aan de gereformeerde kerk.

Tijdens de Franse tijd, van 1795 tot 1813, kregen de katholieken meer vrijheid. Ze hebben niet langer toestemming van de overheid nodig om een kerk te bouwen, maar er vond nog maar zelden nieuwbouw plaats vanwege slechte economische omstandigheden.

Aangezien er in Vaassen meer katholieken woonden dan in Epe, werd daar een katholieke gemeente gevestigd waaronder Epe en Heerde vielen. Pastoor Bianchi, die van 1903 tot 1920 pastoor is geweest in Epe, heeft uit de kerkelijke archieven een geschiedenis samengesteld van de katholieke kerk en hij vermeldde dat er toen nog geen sprake was van een vrije geloofsbeleving. Een voorbeeld daarvan was het volgende: *De Pastoor van Vaassen was overleden en zodoende kwam des Zondags een vreemde Priester om hem te vervangen. Alles stond onder de strengste controle, en daar zulks verboden was en men hiervoor verlof moest hebben van de overheid werden de katholieken beboet met f 300,-, welk bedrag zij moesten betalen aan de landdrost van de Veluwe.*

In 1805 werd de schuilkerk in Vemde naar een boerderij, schuin tegenover de huidige kerk in Epe, verplaatst. Enkele kamers werden ingericht als kerk en de pastoor uit Vaassen kwam om de veertien dagen in deze huiskerk de H. Mis opdragen. Ongeveer in dezelfde periode kregen de katholieken een kelk en pateen uit 1574 terug, die eigendom was geweest van de parochie vóór de reformatie. Toen de boerderij in verval was geraakt en moest worden afgebroken, heeft men geld ingezameld om een nieuw kerkje te kunnen bouwen.

Baron d'Isendoorn à Blois schonk een stuk grond, van het Rijk kwam ook wat geld en daarmee kon deze eenvoudige Waterstaatskerk (het ministerie van Waterstaat moest de subsidie en bouw goed-

Pastoor Bianchi

De Waterstaatskerk uit 1848

keuren) op 'een stuk bouland groot acht roeden vijf en zestig ellen nederlandsch, belend ten noorden en oosten door gronden van ons zelven, ten westen de grindweg (nu Hoofdstraat) en ten zuiden J.C. Heerring' gebouwd worden. Tegenwoordig is dit de inrit naar de grote parkeerplaats bij het gemeentehuis. Dergelijke waterstaatskerken werden opgetrokken in een mengstijl van classicisme en barok, de toen gangbare stijl voor openbare gebouwen. Ze zijn vooral te vinden in de grote steden in Holland, waar de oude kerken in handen van de hervormden zijn gebleven en de schuilkkerken erg klein waren. Buiten de grote steden zijn er ook protestantse waterstaatskerken te vinden.

Op 18 oktober 1848 werd deze eenvoudige bijkerk van Vaassen ingezegend en onder bescherming gesteld van de H. Martinus.

Tot 1903 kwam de pastoor of de kapelaan te paard of met de koets naar Epe om de H. Mis op te dragen. De koster moest bij aankomst *het paard afnemen stallen en verzorgen en op zijn tijd weder inspannen en voorbrengen. Als de Pastoor of Kapellaan te Epe overnacht, zal hij voor het bed, vuur en licht zorgen, zoo ook voor het ontbijt na afloop der H. diensten. De uitgaven voor een en ander mogen in rekening gebracht worden.* (Opgemaakt door het Parochiaal Kerkbestuur te Vaassen, 6 april 1856.)

Literatuur:

H.G. Beek, St Martinus-Parochie Epe 1903-1978

Gedenkboek der Parochie van de H. Martinus te Epe 1903-1953, z.p.

Ab Mak, 100 jaar H. Martinusparochie Epe-Heerde, Oss 2003

Ronald Stenvert, De Grote of Lebuïnuskerk in Deventer, Deventer 1984

Tekst en Uitleg, Rijksmuseum het Catharijneconvent, Utrecht 1982

Van Willibrord tot Wereldraad, Enige aspecten van het geestelijk leven in Utrecht door de eeuwen heen, Aartsbisshoppelijk Museum Utrecht 1972

LEDENVERGADERING + LEZING

Wim van 't Einde / Dianne Hamer

Ledenvergadering

Na het behandelen van het verslag van de vorige vergadering wordt in de ledenjaarvergadering traditiegetrouw het jaarverslag van de secretaris behandeld, zo ook deze keer. De secretaris memoreerde in het bijzonder dat de vereniging het afgelopen jaar een enorme groei had meegemaakt en dat dit mede te danken was aan de actieve wijze waarop de vereniging de laatste jaren naar buiten treedt.

Er werd ook geschiedenis geschreven, want de vergadering stemde ermee in om het jaarverslag van de secretaris in het vervolg achterwege te laten. Het is een formaliteit geworden, die niets toevoegt aan de informatie die de vereniging gedurende het jaar reeds verstrekt.

De penningmeester kon vervolgens een mooi financieel resultaat schetsen: een direct gevolg van de sterke ledengroei die de vereniging het laatste jaar doormaakte. Overigens gaf hij aan dat het komende jaar het positieve resultaat aanmerkelijk lager zal liggen vanwege de aanzienlijk hogere drukkosten van het vernieuwde blad. De kascommissie déchargeerde vervolgens de penningmeester van zijn taak. Barry Bosch treedt vervolgens af om plaats te maken voor Jan Kelkes, die volgend jaar samen met Wim van Putten de kascontrole zal uitvoeren.

Vervolgens nam de vereniging afscheid van twee scheidende bestuursleden: Wim van 't Einde en Marinus Endendijk. Na dankwoorden van de voorzitter van de vereniging werden beiden in de bloemen gezet en ontvingen een cadeau-bon. Marinus werd vervolgens tot erelid benoemd vanwege zijn 25-jarige bestuurslidmaatschap.

Naast de beide scheidende bestuursleden traden ook twee nieuwelingen aan. Barry Bosch neemt het penningmeesterschap over van Marinus. Rudi Labberton wordt webmaster in plaats van Wim. Het vice-voorzitterschap gaat van Wim over naar Hans Stakenburg en de PR-activiteiten die Wim verrichtte, worden voorlopig onder de bestuursleden verdeeld. Er wordt nog gezocht naar een opvolger voor deze werkzaamheden.

Een bijzonder woord van welkom is er ook voor Frans Schumacher. Hij komt de redactie weer aanvullen en de vereniging hoopt te kunnen profiteren van zijn kennis en vaardigheden.

Na de ledenjaarvergadering hield de heer Vlaanderen uit Zwolle een lezing over begrafenisrituelen door de eeuwen heen. Hij is 37 jaar beheerder van twee begraafplaatsen geweest en

heeft ook vele begraafplaatsen bezocht. Hij begon met een historische inleiding, vanaf de Romeinen tot heden.

In de oudheid werden de doden over het algemeen gecremeerd, in tegenstelling tot de christenen die het lichaam als heilig beschouwen en daarom de voorkeur geven aan begraven.

Hierbij speelde het idee dat het lichaam intact moest zijn voor de Opstanding een belangrijke rol. Aanvankelijk werd er begraven in en buiten de kerk, vooral rijke mensen konden het zich veroorloven hun

doden in de kerk te begraven. Hierbij gold dat hoe dichters iemand bij het altaar werd begraven, hoe duurder het was. Ook protestanten hebben hun doden bij voorkeur in en om de kerk begraven, waarbij men het liefst werd begraven tijdens een dienst omdat het het beste was om bij het verkondigen van Gods Woord ter aarde besteld te worden. Hier komt dan ook de uitdrukking 'rijke stinker' vandaan: bij het openen van de graven kwamen er niet al te frisse geuren vrij.

Deze gebruiken hielden stand tot ver in de 19e eeuw, in 1868 werd de laatste dode in de Nieuwe Kerk in Amsterdam begraven. In andere Europese landen was het begraven op kerkhoven en in kerken al veel eerder afgelopen, in Nederland heeft dit gebruik het langst standgehouden.

In 1829 al was er bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat iedere stad buiten de bebouwde kom een begraafplaats moest aanleggen, maar daar hield men zich aanvankelijk niet of nauwelijks aan. Voor de adel werd overigens een uitzondering gemaakt: zij mochten hun doden op kleine begraafplaatsen op hun landgoederen begraven, waardoor deze niet bij het gewone volk hoefden te liggen. Na deze inleiding liet de heer Vlaanderen vele dia's zien van hunebedden, grafstenen en pompeuze grafmonumenten tot het hedendaagse grote stenen plaatjes met een 'golfje', die het aanzien van oude begraafplaatsen niet veel goed doen.

Uit de Deventer Courant, periode 1870-1875

'Tot lering en vermaak' hieronder wat stukjes 'oud nieuws', bijeengescharreld door Jan Paasman, waarvoor dank!

Notabelen

Epe, den 23 November. Gisteren zijn alhier tot Notabelen gekozen de heeren: P. Versteeg en C. Pfanstiehl.

Gecombineerde uitvoering

Epe, 30 Maart. De Zang-Harmonie en Rederijksverenigingen alhier, onder de zinspreuken: "Excelsior," "Eper Harmonie" en "Thalia" zijn voornemens om op Maandag 10 April eene gecombineerde uitvoering te geven, ten behoeve der noodlijdenden door de overstromingen in Nederland.

Veldwachter Das

Epe, 27 Aug. 't Is onzen ijverigen gemeente-veldwachter Das mogen gelukken, de persoon van L. Hagen alhier, op wien eenig kwaad vermoeden rustte, tot bekentenis te brengen, dat hij zijn huis onlangs zelf in brand stak, om zich met de gelden, waarvoor het verzekerd was, te bevoordelen. Deze brandstichter is dan ook reeds gevankelijk naar Arnhem gevoerd.

Postbezorging

Epe, 18 Mei. Er heerscht hier algemeene ontevredenheid over de postregeling. Nu de Oosterspoorweg is geopend, worden de couranten en brieven, die vroeger des ochtends ten half acht hier aankwamen, eerst des middags ten half twee ontvangen. Men is voornemens zich tot den Minister te wenden met verzoek, dat hierin spoedig eene verandering worde gebracht.

Uitvoering Eper Zangkoor

Epe, 22 Februari. Even als andere jaren werd ons ook heden een regt genoeglijken avond verschaft door ht Eper Zangkoor.

Een zeer talrijk publiek was zoowel van hier als van elders opgekomen en waren allen uiterst tevreden over de uitvoering van alle stukken; zoowel zang- als muziekstukken vielen in ieders smaak. Dank en hulde zij daarom toegebracht zoowel aan de ijverige leden als aan den bekwamen directeur den Heer Vasseur, onder wiens leiding de vereeniging in hooge mate bloeit en voortdurend in leden toeneemt. Na afloop van 't Concert begaf zich een groot deel van 't publiek naar de zaal van den Heer Bruquière, alwaar het Bal plaats had.

Concert

Epe, 25 Dec. Met veel genoegen vernemen wij, dat het alhier gevestigde muziekgezelschap "de Harmonie", onder leiding van den kapelmeester Lüffner, op 6 Januarij e.k. een concert zal geven, en dat na afloop een bal plaats zal hebben. Mogen de ingezetenen dezer gemeente, alsmede die van naburige plaatsen, wederom blijk van hunne belangstelling geven!

Kannenburg

Epe, 22 Aug. Nimmer heeft men hier zoo veel koopers bijeen gezien, toegestroomd uit alle verwijderde en omliggende plaatsen, als thans bij den inzet plaats had van de landerijen enz., behorende tot de nalatenschap van wijlen den baron d'Isendoorn à Blois van den Kannenburg. De 123 perceelen zijn ingezet, met de verhooging, ter som van f 214,000. De toeslag blijft bepaald op 30 Augustus e.k.

Openluchtconcert

Epe, 19 Aug. Gisteren avond deed zich het alhier gevestigde muziekgezelschap "de harmonie" wederom hooren en wel voor de eerste maal op den heuvel in de onlangs nieuw aangelegde wandelplaats van onzen geachten burgemeester. De schoone toonen der muziek weerklonken door het aangrenzende Bosch, alwaar zich een aanzienlijk groot publiek bevond. — De vreugde der menigte werd nog verhoogd door prachtig vuurwerk en bengaalsche verlichting, waarmede de genotvolle avond besloten werd.

(Ingezonden.)

De arbeider van Dommingen heeft 7 dezer op het Erve Zuidburg, te Emst, onder Epe, terwijl hij een boom ontwortelde, onder deszelfs stam, een buitengewoon groot geraamte gevonden, van een tot nog toe onbekend dier, waarschijnlijk uit de voorwereld.

Het heeft eene lengte van ruim 14 voeten, de kop alleen is 3 voet in dwarsdoorsnede, waarin zich tanden bevinden van 1½ voet lengte. Naauwelijks had zich het gerucht verspreid, of een menigte volks kwam toestroomen om het kolossale geraamte te bezichtigen.

Men verdiept zich in gissingen. Bij meerdere bekendheid van dit geraamte zal er een uitvoeriger verslag van gegeven worden.

Uitvoering Amsterdamsche gezelschap + voedselhulp

Epe, 5 Febr. Gisteren avond gaf het Amsterdamsche gezelschap, onder directie van den heer J. Oliveira, in het wapen van Epe eene voorstelling. — Het talrijk opgekomen publiek was uiterst tevreden over de uitvoering van de verschillende nummers en inzonderheid over de verschillende voordragten van den Directeur.

— In 't begin van dezen winter werd hier door eene Commissie, bestaande uit de heeren van Hasselt, Luden en Vasseur, gelden ingezameld, met het doel bij strenge, aanhoudende koude, daarvoor soep en andere spijzen aan de armen te doen uitreiken. Door het reeds vergevorderde seizoen en het aanhoudende zachte weer is de commissie van haar oorspronkelijk plan teruggekomen, en besloten de ingezamelde gelden ter beschikking te stellen van de plaatselijke geneesheeren van Heemskerk en de Holl, die zich dadelijk bereid verklaarden aan de reeds herstellende zieken, welke het aan de zoo noodige versterkende middelen ontbreekt, zoogenaamde "bons" af te geven, tot het verkrijgen van vleesch, eijeren, enz.

Wenschelijk ware het zoo ook in andere gemeenten dit voorbeeld navolging vond, aangezien over 't algemeen de geneesheeren beter dan iemand anders die menschen kennen, welke kommer en gebrek lijden, en men dikwijls ziet dat bijna herstelde zieken nog maanden van den arbeid verstoken moeten blijven wegens gemis aan krachtig en versterkend voedsel.